

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN AHMET
CEVDET PAŞA**

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan

Ahmet Bedri YAVUZ

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Ahmet YÖNEM

Çanakkale – 2016

TAAHHÜTNAME

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Ahmet Cevdet Paşa” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynağında gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

09./02/2016

Ahmet Bedri YAVUZ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Ahmet Bedri YAVUZ'a ait "İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Ahmet Cevdet Paşa" adlı çalışma, jürimiz tarafından **TEMEL İSLAM BİLİMLERİ YÜKSEK LİSANS TEZLİ** olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Yrd. Doç. Dr. Ahmet YÖNEM

(Danışman)

Üye

Prof. Dr. Özcan TAŞÇI

Üye

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÇELENK

Tez No: 10101783

Tez Savunma Tarihi: 20.01.2016

O N A Y

Doç. Dr. Şerif KORKMAZ
Enstitü Müdürü

15.02/2016

ÖZET

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerini yaşamış bir ilim ve devlet adamı olan Ahmet Cevdet Paşa, yarım asırdan fazla bir süreyle Osmanlı Devleti'nde söz sahibi olmuş, kısa sürede bilgisi ve zekasıyla ön plana çıkmış, devletin resmî tarihçisi vazifesini görmüş; bunun yanı sıra tarihî hadiseleri, sadece kaydetmekle kalmamış, onların esas sebepleri üzerinde derinlemesine düşünerek, tarih felsefesi üzerinde de fikirler yürütmüştür.

Ahmet Cevdet Paşa, söylediği ve yaptıkları ile yalnızca geçen yüzyıla değil aynı zamanda günümüze ve geleceğe de ışık tutacak bir şahsiyettir. Öyleki; şuursuz bir Batılılaşmanın doğurabileceği zararları ve buna karşı kendi içimizde alınabilecek tedbirleri kaleme alarak millî ve manevî değerleri ön plana çıkarmış, Müslümanların kendi inançlarından, şahsiyetlerinden ve kimliklerinden uzaklaşmadan gelişmelere yönelmelerini sağlama ve hatta bunun metodunu çizme yolunda büyük emek vermiştir. Ahmet Cevdet Paşa, yaşamı boyunca ilmiye sınıfını eleştirerek kendi eserleriyle bu sınıfa yön vermeye gayret etmiştir. Devlet adamlığı süresince birçok düşüncesini uygulama imkanı bulan Ahmet Cevdet Paşa'nın tarih, edebiyat, dil, bilim, felsefe, devlet ve toplum düşünceleri de başlı başına bir araştırma ve inceleme konusu olmuştur.

İslam Mezhepleri Tarihi ilminin; sosyolojik, kültürel ve tarihsel boyutu dikkate alındığında, Ahmet Cevdet Paşa'nın eserlerinde ağırlıklı olarak Dürzîlik, Nusayrîlik ve Vehhâbîlik gibi İslam mezheplerine yer vermesi, çalışmamızın hareket noktasını belirlemiştir.

Çalışmamızda 19 yy.'da Osmanlı Devleti'nin önemli memurluklarında bulunmuş, ıslahat heyetlerine katılarak, vâililik ve nâzırlık da dahil birçok önemli devlet işinde yer almış ve yalnızca siyasî hayatıyla bile başlı başına bir araştırma konusu olmuş, ilim, edebiyat ve tarih çalışmaları bakımından son derece önemli eserleri Türk ve dünya tarihine kazandırmış, büyük Türk âlimi Ahmet Cevdet Paşa ve onun İslam Mezhepleri Tarihçiliği ile ilgili detaylı bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Cevdet Paşa, mezhep, Osmanlı.

ABSTRACT

Ahmet Cevdet Pasha is a great scholar, who has been mentioned in the Ottoman Empire for a period of more than half a century, a scientist and statesman who lived during the Tanzimat and the constitutional period, who has come fore with his information and intelligence, who had seen the act of state's official historian; by the way who has recorded not only historic events but also considering the depth of their main reasons of them by implementing ideas on the philosophy of history.

Ahmet Cevdet Pasha is a man who has not only a level of forward ideas to shed light on today also has a level ideas to shed light to the future. Such that, damages coming from unconscious westernization and spiritual values to the items taking measures have to be taken within ourselves the fore, Muslims in their faith, make them turn away from the development of the personality and identity and even gave it a great effort on the way when drawing method. Ahmet Cevdet Pasha has criticized the scienceclass for his lifetimewith the efforts to shape his own works. Ahmet Cevdet Pasha's thoughts and ideas, who has the chance to apply a lot of things known by him during his statesmanship, like history, literature, language, science, philosophy have been a subject of research and analysis by itself.

The sociological, cultural and historical aspects of the History of Islamic Sects considering, expressing Ahmet Cevdet Pasha in works mainly sects such as Druze, Nusayrism and Wahhabism, has fixed the starting point of our work.

In this study, it is aimed that evaluating of the great Turkish scholar Ahmet Cevdet Pasha in terms of History of Islamic Sects, who has worked in prominent civil service of the Ottoman Empire, joining the reform movement, involved in a very important state affairs like governorates and ministries duties in 19th century, only the political life even become a research topic in itself, have won to Turkish and world history a lot of extremely major studies on science, literature and history.

Key Words: Ahmet Cevdet Pasha, sect, Ottoman.

ÖNSÖZ

İslam Mezhepleri Tarihi, Müslüman toplumların geçirdiği evreleri, fikrîsel değişiklikleri, olayların ortaya çıkış sürecini, nasıl ortaya çıktıklarını sistematik bir şekilde inceleyen ve İslam Tarihi, Kelam, Dinler Tarihi gibi İslamî ilimlerle kaynak ortaklığı açısından doğrudan ilişkili olan bir ilim dalıdır. Sözgelimi İslam Tarihi kaynakları, mezhepler tarihçileri için yoğun ancak ham bir malzeme temin ederler. Mes'udî'nin (v. 956) *Murucu'z-Zehab*'i ve İbnü'l-Esîr'in (v. 1232) *el-Kâmil fi't-Tarih*'i bu kaynaklardandır. Diğer İslamî ilimlerden metod açısından ayrılan İslam Mezhepleri Tarihi ilminin asıl amacı, dinin ve din hakkında öne sürülen beşerî görüş ve yorumların daha doğru anlaşılmasını sağlamaktır ve bu sebeple hayatî bir öneme sahiptir. Nitekim din mensuplarını ve aralarındaki farkları öğrenmek isteyenlerin; mezhepleri ve fırkaları (makâlat) bilmesi gerekir.¹

Hız. Peygamber'in vefatından sonra başta hilafet meselesi gibi siyasî olaylar ve yapılan fetihler sonucunda farklı toplumlarla karşılaşılması gibi toplumsal olaylar, Müslümanlar arasında beşerî, siyasî ve toplumsal ayrışmalardan kaynaklanan mezhepleri meydana getirmiştir. Devam eden süreçte Abbasî Devleti'nin yıkılması nedeniyle Türklerle yakın ilişkiler kuran Arapların mezheplerini, bu mezheplerin inançlarını ve ibadetlerini bilmek son derece önemlidir.

Üç kıtada hüküm süren ve Sünnî dünyanın hâmisî durumunda olan Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren birçok mezhep ve dinî gruba bünyesinde barındırmıştır. Bu mezhepler, buldukları coğrafya itibarıyla özellikle 19.yy'da Osmanlı Devleti için sorun teşkil edecek farklı siyasî ve toplumsal olaylarda doğrudan ya da dolaylı olarak yer almıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti toprak bütünlüğünü korumak adına birtakım çalışmalara girişmiştir. Ahmet Cevdet Paşa'nın ilim ve devlet adamı kimliğiyle kaleme aldığı *Tarih-i Cevdet* adlı çalışması bu çalışmaların en büyük örneklerindedir.

Ahmet Cevdet Paşa, yaşadığı dönemin en ünlü ilim adamlarından birisidir. Kızı Fatma Aliye'nin, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı* adlı eserinde yer verdiği bilgilere göre Cevdet Paşa; Türk tarihinin hem ilim sahasında, hem de devlet idaresi sahasında başarılı olmuş

¹ Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn)*(çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), Kabalcı Yay., İstanbul 2005, s. 27.

şahsiyetlerindedir. Kendisine verilen devlet işlerinin hiçbirinde en ufak bir kusuru görülmemiştir. Zekası, ilmi ve dirayeti ile herkesi kendisine hayran bırakan Cevdet Paşa'ya ait eserler onun sadece tarihsel açıdan değil siyasî ve edebî açıdan da önemini göstermektedir. Özellikle onun *Tarih-i Cevdet* adlı eseri, döneminin siyasî ve dinî durumu hakkında verdiği bilgiler açısından çok değerlidir.²

Ahmet Cevdet Paşa, eserlerinde İslam mezhepleri ile ilgili bilgilere ve değerlendirmelere dağınık halde yer vermiştir. Bu çalışmamızda Cevdet Paşa'nın kaleme almış olduğu eserlerde dağınık halde bulunan bilgiler daha derli toplu ve İslam Mezhepleri Tarihi ilminin perspektifinden bakılarak ele alınmaya çalışılmıştır.

Bu amaçla çalışmamız iki bölümden meydana gelmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde; Ahmet Cevdet Paşa'nın hayatı, ilmi şahsiyeti, eserleri, yaşadığı ve yetiştiği ortam ve dönemin siyasî-toplumsal-dinî tartışmalarına yer verilmiştir.

İkinci bölümde ise; Ahmet Cevdet Paşa'nın tarihçiliği ve İslam Mezhepleri Tarihi açısından önemi vurgulanmaya çalışılmıştır. Özellikle eserlerinde bahsi geçen İslam mezhepleri hakkında bilgi alma açısından değerlendirme yapmaya özen gösterilmiştir. Sözelimi 18.yy'da ortaya çıkan Vehhâbîlik, günümüzde de Suudi Arabistan'da yaygın olarak benimsenen mezheptir. Bu bakımdan Vehhâbîlik, İslam Mezhepleri Tarihi alanı açısından detaylı şekilde araştırılması ve tanınması gereken bir mezheptir. Ahmet Cevdet Paşa'nın, Vehhâbîlik hareketinin sıcak bir gündem olduğu dönemde yaşamış olması konunun önemini ayrıca arttırmaktadır ve onun *Tarih-i Cevdet* adlı eserinde 19.yy'da Vehhâbîlerin faaliyetleri hakkında oldukça geniş bilgiye ulaşmak mümkündür.

Diğer taraftan Ahmet Cevdet Paşa'nın eserlerinde değinmiş olduğu Nusayrîlik ve Dürzîlik mezhepleri de varlığını hala sürdüren ve İslam Mezhepleri Tarihi ilmi ve İslam toplumu açısından önemi olan diğer iki mezheptir. Ahmet Cevdet Paşa, Nusayrîlik ve Dürzîlik mezheplerinin Şia'nın İsmailiyye fırkasının devamı olduğunu, dolayısıyla takiyye inancının gereği olarak kendi içlerine dönük ve kapalı yaşadıklarını hatta yazdıkları eserlerinde bile rumuz ve kinayeli bir anlatım seçtiklerini belirtmiştir. Son derece dışa kapalı olan bu mezhepler hakkında bilgi vermesi açısından Ahmet Cevdet Paşa'nın eserleri günümüzde de önemini korumakta ve İslam Mezhepleri Tarihi ilmi için önemli kaynaklar durumundadır.

² Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamani*, Bedir Yay. İstanbul 1995, s. 10.

Konunun seçiminde ve tez çalışmasını yürüttüğümüz süre boyunca bilgi ve tecrübesiyle bana yol gösteren tez danışmanım sayın Yrd. Doç. Dr. Ahmet YÖNEM'e ve aileme sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

ZONGULDAK, 2016

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ.....	III
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR CETVELİ.....	VIII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

AHMET CEVDET PAŞA'NIN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. Ahmet Cevdet Paşa'nın Hayatı.....	4
1.1.1. Ahmet Cevdet Paşa'nın Devlet Adamlığı	6
1.2. Ahmet Cevdet Paşa'nın İlmî Kişiliği ve Eserleri.....	11
1.2.1. İlmî ve Edebî Kişiliği	11
1.2.2. Eserleri	12
1.3. Yaşadığı Dönemin Siyasî-Dinî-Toplumsal Tartışmaları	29
1.3.1. Ahmet Cevdet Paşa ve Fırka-yı Islahiye Projesi	31
1.3.2. II. Abdulhamid'in Pan-İslam Siyasetinde Ahmet Cevdet Paşa'nın Etkisi.....	32
1.3.3. Osmanlı'nın Kendi Kendini Yönetme Prensibi ve Ahmet Cevdet Paşa	34
1.3.4. Ahmet Cevdet Paşa ve Türk Modernleşmesi	35

İKİNCİ BÖLÜM
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN
AHMET CEVDET PAŞA

2.1. Tarihçiliği.....	38
2.1.1. İbn Haldun ve Ahmet Cevdet Paşa	42
2.1.2. Ahmet Cevdet Paşa'nın Kullandığı Kaynaklar	44
2.2. Devlet Adamı Olarak İslam Mezhepleriyle İlgili Faaliyetleri.....	45
2.3. Eserlerinde Ele Aldığı İslam Mezhepleri	47
2.3.1. Dürzîlik.....	47
2.3.2. Nusayrîlik	54
2.3.3. Vehhâbîlik	58
2.4. İslam Mezheplerine Dair Karşılaştırmalı Görüşleri.....	65
SONUÇ.....	68
KAYNAKÇA	71
EK :.....	77
Tarih-i Cevdet Eserinden Bazı Bölümler -Giriş / 1774 - 1826	77

KISALTMALAR CETVELİ

A. S.	: Aleyhisselam
A. Ü. İ. F. D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Akt.	: Aktaran
b. t.	: Belirtilmeyen Tarih
BDT	: Basılmamış Doktora Tezi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazret
İ. Ü. H. F. D.	: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
MEB İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
p.	: Page
s.	: Sayfa
s.a.s.	: Sallallahü Aleyhi ve Sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
T.D.K.	: Türk Dil Kurumu
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
v.	: Vefatı
vd.	: Ve diğerleri
yay.	: Yayınevi
YLT	: Yüksek Lisnas Tezi
y.y.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Tanzimat devri, Osmanlı tarihi için özel bir öneme sahiptir. Öyleki Osmanlı Devleti'nin kendini Batıdan daha üstün görme düşüncesi, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte resmen son bulmuştur. Ancak Batı uluslarının gerisinde kalındığı düşüncesi 17. yy. sonlarından itibaren dile getirilmiş ve bu geri kalmışlık durumu ordunun zayıflaması nedenine bağlanmıştır. Tanzimat dönemi ise bu geri kalmışlık durumunun bilimsel açıdan da geçerli olduğunu göstermektedir.³

Osmanlı Devleti için bir buhran niteliğinde olan Tanzimat döneminde yaşayan Ahmet Cevdet Paşa, düşünce yapısından da anlaşılacağı üzere, ne Batıcı olmuştur ne de katı bir geleneksel yapının arkasında durmuştur. O, İslam medeniyeti ile Batı medeniyeti arasında bir sentez oluşturulması yönünde adımlar atmıştır.⁴ Değişik kültürel esaslara vurgu yaparak Osmanlı'nın büsbütün Batılı olmasının imkansızlaştığını ortaya koymuş ve körü körüne bir Batılılaşmaya karşı çıkmıştır. Batı ülkelerinin sosyal yaşantısının değil, yalnızca bilim ve tekniğinin alınması taraftarı olmuş, özellikle anayasal metinlerin doğrudan Batıdan karşılanmasının yanlış olduğunu ifade etmiştir.⁵

Ahmet Cevdet Paşa, müslümanların inançlarından, özlerinden ve kimliklerinden uzaklaşmadan çağın gelişmelerine ayak uydurmaları yönünde pek çok eser ortaya koymuş ve bu yönde emek sarf etmiştir. İçinde yaşadığı toplum için son derece önemli ufuklar açarak, o döneme ait birçok karışık meselenin çözümüne katkılar sağlamaya çalışmıştır.

Ahmet Cevdet Paşa, tarihçi kimliğiyle kaleme aldığı eserlerinde, klasik tarihçilikle yetinmemiş, dinî ve sosyal tarih hususlarına da değinmiştir. Osmanlı Devleti içerisinde var olan Vehhâbilik, Dürzilik ve Nusayrîlik mezheplerinden bahsetmesi de İslam Mezhepleri Tarihi ilmine katkıları açısından önemlidir. Eserleri, devrini yansıtmaları hasebiyle onu iyi bir gözlemci ve devrinin olaylarına kayıtsız kalmayan bir şahsiyet konumuna getirmiştir. Bu sebeple Ahmet Cevdet Paşa, günümüzde birçok çalışmaya konu edilmiştir. Sözelimi Mustafa

³ Richard Chambers, "Bir Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Âlimi: Ahmed Cevdet Paşa ve Eğitimi", *Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, (Haz. Mustafa Gündüz), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013, s. 225.

⁴ Richard Chambers, *Bir Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı...*, s. 225.

⁵ Kemal Sözen, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Felsefi Düşüncesi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1998, s. 218-224.

Oğuz'un "*Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliği*" adlı eseri Ahmet Cevdet Paşa'nın tarihçiliğini, Ahmet Zeki İzgöer'in "*Müslüman, Osmanlı ve Modern Ahmet Cevdet Paşa*" adlı eseri iktisadî yönünü, Ümit Meriç'in "*Ahmet Cevdet Paşa'nın Din ve Cemiyet Görüşü*" adlı eseri sosyolog yönünü, Ekrem Buğra Ekinci ve Ahmet Şimşirgil'in "*Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle*" adlı eseri ise hukukî yönünü ortaya koyan eserlerden bazılarıdır.

Ancak İslam Mezhepleri Tarihi alanında günümüzde tam bir çalışma ortaya konulamamıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet* adlı eserinde yer verdiği mezhepleri konu edinen Sayın Dalkıran'ın "*Tarih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri I ve II*" isimli makaleleri bulunmaktadır ve bilebildiğimiz kadarıyla İslam Mezhepleri Tarihi perspektifinden yapılan yegane çalışmalardır. Biz de çalışmamızda Ahmet Cevdet Paşa'nın tüm eserlerinde yer alan İslam mezheplerini konu edinme çabasındayız.

Bu çalışmanın amacı, bir tarihçi ve devlet adamı olarak Ahmet Cevdet Paşa'nın farklı alanlarda pek çok eser vermiş olması, topluma, kurumlara ve olaylara eleştirel bakış açısı sunması sayesinde tarihçiliğini özgün kılan hususlarını ortaya koymak ve İslam Mezhepleri Tarihi ilmini, dünya ve Osmanlı tarihi içerisinde hangi konuma yerleştirdiğini anlamakla birlikte konu ile alakalı kuramsal bilgilere yer vermektir.

Çalışmamız iki ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde; Ahmet Cevdet Paşa'nın tanınması amacıyla biyografisi verilmiştir. Ardından yaşamış olduğu yüzyıl dikkate alınarak, Osmanlı tarihi, kültürü, medeniyeti, diplomasisi, sosyal hayatı ve ekonomisi ile bu alanlardaki görüş ve düşünceleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışmanın bu bölümünde; tarih ilmi ve diğer ilim alanlarıyla alakalı eserlerinde ileri sürmüş olduğu düşünce modeli, meseleleri ele alış tarzı ve konulara yaklaşımı sunulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde ise; eserlerinde ele almış olduğu, Vehhâbîlik, Dürzîlik ve Nusayrîlik mezhepleri üzerinde durularak bu mezheplerin dinî inanç, gelenek, görenek ve tarihî gelişim süreçlerine ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca; farklı İslam mezhepleri ile ilgili olarak her grup ve hareketin çıkışında fertlerin ya da toplulukların menfaatleri ile siyasî ihtirasları ve karakteristik yönünü ele alış biçimi değerlendirilmiştir.

Çalışmamızı gerçekleştirirken literatür taramasına dayalı deskriptif bir yöntem belirlenmiştir. Aynı zamanda çalışmamızda Ahmet Cevdet Paşa'nın hemen hemen tüm kaynaklarından yararlanmaya çalışılmıştır. Kullandığımız başlıca eserleri; *Tarih-i Cevdet*, *Tezakir-i Cevdet*, *Ma'ruzat*, *Belagat-ı Osmâniye* ve *Kavaid-i Osmâniye*'dir. Bununla beraber,

Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bernard Lewis'in "*Modern Türkiye'nin Doğuşu*", Fatma Aliye'nin "*Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*" gibi Cevdet Paşa ve yaşadığı dönemi anlamayı sağlayacak birçok eserden faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

AHMET CEVDET PAŞA'NIN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. Ahmet Cevdet Paşa'nın Hayatı

Ahmet Cevdet Paşa, 1822 yılında Bulgaristan'ın Lofça kasabasında doğmuştur. Babası Hacı İsmail Ağa'dır. Annesi Aişe Sümbül Hanım'dır. Dedesi Hacı Ali Efendi, onun babası Ahmed Ağa, onun babası da Lofça Müftüsü İsmail Efendi'dir. Büyük atası Ahmed Ağa, Kırkkiliselî olup Baltacı Mehmed Paşa ile Prut seferinde bulunmuş ve Lofça'ya yerleşmiştir. Bu aile Yularkıran soyadıyla tanınmıştır.⁶

Cevdet Paşa, erken yaşlarındayken okuma yazmayı öğrenmiş ve Lofça Müftüsü Hafız Ömer Efendi'den Arapça ilimler tahsil etmiştir. Hafız Mehmet Efendi'den İlm-i Mantık ve Beyan dersleri almıştır. Üstün gayret ve sebatla çalışması sonucunda kısa zamanda diğer İslamî ilimlerde de epeyce ilerlemiştir. Dedesinin kesin tavrı ve kendisinin de bu yöndeki istekli tutumu üzerine Tefsir ve Hadis ilimleri tahsili için 1839'da 17 yaşında iken İstanbul'a gönderilmiştir. Fatih'te Çarşamba Pazarı'ndaki Papazoğlu Medresesi'ne girerek bir odaya yerleşmiş ve eğitimini burada sürdürmüştür.⁷

Fatih Medresesi'nde, o dönemin ilim anlayışına uygun olarak: Arapça, Farsça, Tefsir, Hadis, Fıkıh, Mantık ve Kelam derslerine devam etmiştir. Arapça ve Farsça'yı okuyup yazabilecek, Fransızca ve Bulgarca'yı anlayabilecek ölçüde bildiğini dile getirmektedir. Bunlara ek olarak: Felsefe, Hendese, Hesab, Cebir, Hey'et (Astronomi), Coğrafya dersleri almıştır. Murad Molla Tekkesi şeyhi Mehmed Murad Efendi'den ve şair Süleyman Fehim Efendi'den Farsça eğitimi almıştır. Döneminin ünlü matematikçisi Vidinli Hoca'dan,

⁶ Mehmet Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmet Cevdet Paşa*, Doğu Batı Yay., Ankara 2012, s. 41.

⁷ Ahmet Zeki İzgöer, *Müslüman, Osmanlı ve Modern Ahmet Cevdet Paşa*, İz Yay., İstanbul 2014. s. 22-34.

Müneccimbaşı Osman Saib'den ve Nuri Bey'den de yararlanmışır. Genç yaşta hocasından izin alarak, Fatih Camisi'nde, Gelenbevî'nin *Burhan*'ını, okutmaya başlamıştır.⁸

Takrîben 1840'lı yıllara kadar medreselerde sadece tahsil ve ilmi tartışmalar ile meşgul olunurken, sonraki tarihlerde medreselerde önemli değişiklikler olmuş, eğitim ve öğretim sistemi bozulmuştur. O zamana dek medreselerde tatil gecelerinde düzenlenen sohbet meclislerinde ilmi bahislerden başka söz işitilmezken, bu tarihten sonra basit ve bayağı konuşma ve sohbetler edilip ilmi bahisler konuşulmadığından Cevdet Paşa, bundan sonra o meclislere devam etmemiştir. Ancak tahsil hayatının bütününde ünlü âlimlerden eğitim almıştır. Özellikle; İmamzade Esad Efendi'nin İbrahim Paşa Cami'sinde okuttuğu *Şerh-i Akaid* derslerini takip etmiş, Antakyalı Said Efendi'nin Süleymaniye Cami'sindeki derslerine devam etmiş, Hoca Yahya Efendi'nin ders halkasında bulunmuş, Hafız Seyyid Efendi'den istifade etmiş ve Arnavut Ali Efendi'den tatil günlerinde ilim tahsil etmiştir.⁹

Cevdet Paşa, medrese eğitimi ve Mesnevî dersleriyle yetinmeyip, bu kadar iş arasında, Ferruh Efendi dairesinde yetişip taşra me'muriyetlerinde dolaşarak politika ve idare işlerinde deneyimi olan şair Süleyman Fehim Efendi'nin Karagömrük'teki konağına gidip, işi biraz da şairliğe dökerek gazeller, kasideler nazmetmiştir. Öyle ki Fehim Efendi, bu kabiliyetli talebesine Cevdet ismini bir mahlas olarak vermiştir.¹⁰

Fatih Medresesi'nin yetiştirdiği bilginlerin son büyük temsilcilerinden feyiz alan Ahmet Cevdet Paşa, ifadesine göre, diğer öğrencilerin on yılda öğrenemediklerini 5-6 yılda öğrenmiştir. Bunun sebepleri arasında mali durumunun iyi olmasının da etkili olduğunu söylemiştir. 1843'te 21 yaşında iken Hamidiyye Medresesi imtihanına girmiş ve maaşa bağlanmıştır. Disiplinli oluşu ve sıkı sıkıya bağlı olduğu çalışma azmi onun kısa süre içerisinde bilim çevrelerince de tanınmasına yol açmıştır. Böylece bilgi ve kültürünü arttırmış, devlet hizmeti boyunca uzun süreli bir istikrara sahip olmuştur.¹¹

⁸ Mehmet Cavid Baysun, *Tezâkir-i Cevdet Hakkında, Cevdet Paşa, Tezâkir(1-12)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953 s. 214.

⁹ Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa...*, s. 25.

¹⁰ Mehmet Cavid Baysun, *Tezâkir-i Cevdet Hakkında...*, s. 215.

¹¹ Kemal Sözen, *Ahmet Cevdet Paşa'nın...*,s. 211.

1.1.1. Ahmet Cevdet Paşa'nın Devlet Adamlığı

Cevdet Paşa, herşeyden önce bir tarihçi ve bir hukuk bilginidir. Birçok yönüyle anılan bu hezarfen ilim adamının; ahlak, dilbilim gibi birçok sahada faaliyetleri bulunmaktadır. Onun devlet adamlığı da bilim adamı kimliğiyle çalışma ve üretkenlik yönünden birebir örtüşmektedir.

Cevdet Paşa, tahsilini bitirip bir ilmiye mensubu sıfatıyla toplumsal hayata karıştıktan sonra, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya tabiri caiz ise tâbi olmakla geleceğinin takip edeceği seyri belirlemiştir. Liyakatlı kimseleri himaye etmeyi prensip edinen Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, tasarladığı kanunları ve nizamları hazırlamak için gerekli dinî bilgileri almak üzere Diyanet İşleri'nden uyanık ve açık fikirli, aydın bir din adamı istemiş ve onlar da Cevdet Paşa'yı göndermişlerdir. Böylece Sadrazam Mustafa Reşid Paşa onu yakından tanımış ve takdir etmiştir. Cevdet Paşa'nın ne büyük bir yetenek olduğunu kısa zamanda keşfetmiş, dirayet sahibi genç hocayı mahrem devlet işlerinde istihdam etmekten çekinmemiştir. Bu sayede Cevdet Paşa, Tanzimat ricalinin en yakın adamlarından biri olmuş, Mustafa Reşid Paşa'nın tâlimatlarını Bükreş'te bulunan Fuat Paşa'ya götürmüş, Bursa seyahatinde refakat ettiği bu zat ile birlikte *Kavaid-i Osmâniye* isimli eseri kaleme almıştır. Meclis-i Maarif azalığı, Darü'l-Muallimin müdürlüğü gibi memurluklarda bulunmuştur.¹²

1844'te 22 yaşındayken Çanat payesi ile Rumeli kaleminde kadı olan Cevdet Paşa 1845 yılında müderris olarak İstanbul camilerinde ders verme hakkını elde etmiştir. 13 Ağustos 1850'de Mustafa Reşid Paşa'nın emriyle Meclis-i Maarif-i Umumiye'de görevlendirilmiştir. Meclisin layiha ve mazbataları bu tarihten itibaren sürekli onun tarafından düzenlenip kaleme alınmıştır. Mekatib-i Umumiye Nazırı Kemal Bey'in arzusuyla bu mektepte okutulmak üzere *Malumât-ı Nâfia* adıyla bir eser yazmıştır. Meclis-i Maarif'in önemli işlerinden biri de Paris'in akademisi tarzında bir ilmi cemiyetin kurulması olmuştur. Encümen-i Daniş adını alan bu cemiyet yerli ve yabancı üyelerden oluşmuştur. Cemiyetin mazbatasını bizzat Cevdet Paşa tarafından kaleme alınmıştır. Cevdet Paşa, bu okulu kısa zamanda düzenleyerek, okula giriş ve imtihan usullerini yönetmeliklerle tespit etmiştir. Böylece kısa bir sürede bu okuldan birçok Rüşdiye Mektebi öğretmeni yetişmiştir.¹³

¹² Mehmet Cavid Baysun, *Tezâkir-i Cevdet Hakkında...*, s. 215.

¹³ Ahmet Zeki İzgöer, *Müslüman, Osmanlı ve...*, s. 24.

Encümen-i Daniş açıldıktan sonra ayda bir kere Darülmaarif'te toplanmaya başlamıştır. Burada görüşülen konulardan biri Osmanlıca'nın kaidelerini derlemek ve bu konuda bir lügat hazırlayıp o tarihe kadar kullanılmakta olan Arapça, Farsça ve diğer yabancı dillerdeki sözcüklerin kendi dilimizden sayılarak kabulü, sonrakilerin ise kullanılmaması yolunda çalışmalarda bulunmaktır. Bu düşünceyle bir Osmanlı lügatı hazırlamak üzere bir komisyon kurulmuştur. Buna ek olarak 1855'te, bir Osmanlı tarihi yazımı hususunda üyelerden bazılarına görev verilmiş ve 1774-1826 tarihleri arasına ait olayların yazılması görevi de Cevdet Paşa'ya verilmiştir.¹⁴ Bu görevle vak'anüvis (Osmanlı Devleti'nde dönemin olaylarını tespit etmek ve yazmakla görevli devlet tarihçilerine verilen ünvan) olmuş ve bundan sonra tarihçiliğini devlet için bir görev olarak sürdürmüştür.¹⁵

Kendisine verilen görevleri başarıyla yerine getirmesi üzerine Maarif Nazırlığı'na atanan Cevdet Paşa, bu görevinde de son derece önemli icraatlarda bulunmuştur. Öncelikle, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin o zamana kadar uygulanamayan hükümlerini yerine getirmek için bir komisyon kurmuştur. Bu komisyon, sıbyan mekteplerini ıslaha başladığı gibi, rüşdiyelerde ve yeni kurulacak idadîlerde okutulacak derslerin programını yapmış, dersler için gerekli kitapların yazımını üyelere taksim etmiştir.¹⁶

Cevdet Paşa, 1856'da Galata Mollası olmuş, 1857'de Mekke payesini almış, yaş ve rütbesinin küçüklüğüne rağmen Meclis-i Ali-i Tanzimat üyeliğine getirilmiştir. Bu tarihten itibaren devletin yeni kanun ve nizamnamelerinin düzenlenmesinde önemli görevler üstlenmiştir. Meclisin hazırlamakta olduğu Ceza Kanunnamesi'nin tamamlanmasında mühim bir rolü olduğu gibi, Arazi Kanunnamesi'nin yazılması için ayrıca kurulan komisyonun reisliğini de yine kendisi yapmıştır. Paşa, bütün bu resmî işler arasında bir taraftan *Tarih*'ini yazarken diğer taraftan da İbn Haldun'u tetkik etmiştir. Mehmet Sahib Efendi'nin yarıda bıraktığı *Mukaddime* tercümesini bitirerek yayınlanmasını sağlamıştır. Bu şekilde önemli devlet adamları arasında yer almıştır.¹⁷

1862 yılında Cevdet Paşa'nın Şeyhulislam olması düşüncesi ağırlıklı olarak ön plana çıkmıştır. Ancak bu durumun önüne geçmek isteyen diğer rakipler çeşitli engeller çıkararak buna mani olmuşlardır. Cevdet Paşa, 1864 yılında Kozan Islahatı'na atanmıştır. 1865 yılında ise; Hazine mensubu olmuştur. 1866 senesinde de Rutbe-i İlmiye'de vezirliğe atanarak

¹⁴ Ahmet Zeki İzgöer, *Müslüman, Osmanlı ve...*, s. 27.

¹⁵ Mehmet Cavid Baysun, *Tezahir-i Cevdet Hakkında...*, s. 216.

¹⁶ Ahmet Zeki İzgöer, *Müslüman, Osmanlı ve...*, s. 32.

¹⁷ Ahmet Zeki İzgöer, *Müslüman, Osmanlı ve...*, s. 28.

Adana, Maraş, Şanlıurfa, Zur, Halep illerinin vâlisi olmuştur. İki yıl boyunca bu illerin teşkilat yapısının tertip ve düzeni ile ilgili çalışan Cevdet Paşa, daha sonra buralardaki kusur ve eksiklikleri düzene koymak için çalışmıştır. 1868 yılında Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Reisliği, Nezaret adını almış ve Cevdet Paşa Adliye Nâzırı olmuştur ve bu dönemde Nizamiye Mahkemeleri teşkilatının mevzuatını hazırlamıştır. Muamelâta dair fikhî kararları içerecek Mecelle anayasasını hazırlayan Mecelle-i Ahkâm-ı Muhakeme Cemiyeti'nin işlerini yürütmüştür. İki yıl boyunca *Mecelle*'nin dört kitabını hazırlayarak yaygın halde okunmasını sağlamıştır. 1870 yılında *Mecelle*'nin beşinci kitabını hazırlarken bu görevden alınmış ve Mecelle Cemiyeti de Bab-ı Fetva'ya taşınmıştır. 1873'te Bab-ı Fetva'ya taşınmış olan Mecelle Cemiyeti Başkanlığı'na getirilmiş, kısa süre sonra da Islahat Komisyonu'na tayin edilmiştir. Aynı sene Kozan Sancağı ve Bereket Dağı'nın ilhakı göreviyle Maraş Valiliği'ne tayin edilmiş ve 18 gün orada kaldıktan sonra yine Divan-ı Ahkâm-ı Adliye Azalığı ile İstanbul'a gelip *Mecelle*'yi tamamlamaya görevlendirilmiştir. 1873'te Maarif Nazırı olmuş ve Maarif memurlarıyla öğretmenlerden bir karma komisyon kurarak ilkokullardan yüksek okullara kadar ders programları ve kitapları hazırlatmıştır. Nur-u Osmâniye Camisi yanında yeni usûl bir ilkokul açmıştır. Komisyonca kendisine verilen görev üzerine *Kavaid-i Osmâniye*, *Mi'yâr-ı Sedâd* ve *Âdâb-ı Sedâd* isimli risalelerini okul kitabı olarak yazmıştır.¹⁸

1874'de Şura-yı Devlet Başkan Yardımcılığı'na tayin edilmiş ve daha sonra Yanya Valisi olmuştur. 1875'te ikinci defa Maarif Nazırı, sonrasında Adliye Nazırı olmuştur. 1876'da Rumeli teftişine görevlendirilerek Edirne, Filibe ve Sofya'ya gitmiştir. Mahmud Nedim Paşa'nın oyunuyla Suriye Valisi tayin edilmiş ise de bu bozularak 11 gün sonra üçüncü defa Maarif Nazırı olmuştur. Üç ay sonra da üçüncü defa Adliye Nazırı olarak tayin edilmiştir. 1877'de yeniden Dahiliye Nazırı olmuş ve 1878'de ikinci defa Suriye Valisi yapılmıştır. Aynı senenin Zilhicce ayında ise Ticaret ve Ziraat Nazırı olmuştur. 1879'da Sadrazam Vekilliği yapmış ve Meclis-i Vükela'ya başkanlık yapmıştır. 1882 senesinde dördüncü defa getirilmiş olduğu Adliye Nazırlığı'ndan azledilmiş ve üç buçuk yıl memuriyetten uzaklaştırılmıştır. Bu dönemde yarım kalan eserlerini tamamlamak için zaman bulmuştur.

¹⁸ Osman Keskiöğlü, *Ahmet Cevdet Paşa, Hayatı ve Eserleri*, AÜİFD, Cilt 14, Sayı 1, s. 222-225.

1886'da beşinci defa Adliye Nazırı olmuş 1887 senesinde Sultan II. Abdülhamid Han'ın tahta çıkışının yıldönümüne katılmıştır. Yıllardır devlete faydalı hizmetlerde bulunmuş olan bu büyük devlet adamına Sultan II. Abdülhamid tarafından ihtimam gösterilmiş ve saraya davet edilmiştir.¹⁹

1890'da bu kez Meclis-i Vükela'ya memur tayin edilmiştir. Bir müddet sonra resmî vazifelerden ayrılmıştır. Millet ve memleket için birçok vazife gördükten sonra 1895 tarihinde vefat etmiştir.²⁰

Devlet adamı olarak Cevdet Paşa;

- Türkçe'nin gelişmesinde önemli katkılarda bulunmuş, grameri yazıya dökmüş ve lisanı (dili) sadeleştirme çabalarında bulunmuştur.
- Hukuk alanında birçok önemli hizmette görev almıştır.
- Tarihçilikte yüzeysel bir vak'anüvislikten uzaklaşarak tarihi tetkikler yapmıştır ve olayların nedenlerini araştırmıştır. Bu açıdan sosyal tarihçiliğin de öncülüğünü yapmıştır.²¹

Buna ek olarak devletin birlik ve bütünlüğünün korunması adına da bazı tavsiyelerde bulunmuştur;

- Devletin değişime ihtiyacı vardır. Ancak bir devletin topyekün düzenini değiştirmek ve yenilemek, bir devlet kurmaktan daha güçtür. Bu nedenle, uygulamaya geçilmeden önce, etraflıca düşünüp karar alınmalıdır.
- Devletin halkından toplamış olduğu vergilere kolaylık sağlanmalı ve kendilerine ağırlık olmayacak şekilde düzenlenmelidir.
- Devletin serveti ve imarı, ziraat, sanat ve ticaretle olur.
- Osmanlı Devleti jeopolitik olarak dünyanın merkezi konumundadır. Bunu doğru şekilde kullanmak gerekir.
- Devlet makamları mukaddestir. Onları layık olanlara emanet etmek gerekir. Aksi taktirde türlü sıkıntılar ortaya çıkar.
- Devlet işlerinde çalışanların yeteneklerine uygun işlerde çalıştırılması gerekir.

¹⁹ Mehmet Cavid Baysun, *Tezahir-i Cevdet Hakkında...*, s. 216.

²⁰ Osman Keskiöğlü, *Ahmet Cevdet...*, s. 222-225.

²¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Sadeleştirilen Dünder Günay, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 13.

- Devlet adamları mutlaka tarih bilmelidir. Çünkü siyasî işlerde başarı tarih bilinci ve tecrübesiyle elde edilebilir.
- Devleti idare edenlerin, söz konusu memleket olduğunda tek bir vücut gibi hareket etmeleri, aralarında şahsî çekişmeler ve soğukluklar olsa bile, bunu bir kenara bırakıp uzlaşmaları gerekir.²²

Cevdet Paşa'ya göre devletlerin gelişme, olgunlaşma ve çökme dönemleri vardır. İnsanlar bir arada yaşayabilmek için yardımlaşmalıdır. İlk insanlar kabile hayatı yaşamışlar, daha sonra köylere yerleşmişlerdir. İnsanlar devlet kurdukları zaman daha çok uygarlaşmışlardır. Bir sultanın buyruğuna uyan insanlar aralarında iş bölümü yapmışlardır. Böylece tarım, sanayi ve sanat dalları gelişerek uygar halklar kurulmuştur. Ancak her devletin bir zaman sonra kuvvetten düştüğü ve zayıfladığı da görülür. Devlet canlı bir beden gibi durmadan tavır değiştirir. Devletin çökme hali, kimi zaman farkedilemeyecek kadar gizlidir. Kimi zaman farkedilir fakat ilacının bulunması zordur. Çökmeye başlayan bir devleti, bir süre daha bilgece önlemlerle yenileştirmek ve devam ettirmek olanak dahilindedir. Ancak bu, çok az rastlanan bir durumdur. Çökme aşamasına gelmiş olan bir devleti kurtarmak çoğu kez olanaksızdır.

Cevdet Paşa'ya göre Batı'da ruhani ve cismani hükümetler vardır. Papa'nın hükümet üyeleri İsa'yı temsil ettiklerini söylerler. Cismani yahut maddi hükümetler ise mutlakiyet, meşrutiyet ya da cumhuriyet biçiminde olur. Ancak Cevdet Paşa, bunların hiçbirinin kötülükleri tam anlamıyla yok edemeyeceğini düşünür. Hele cumhuriyeti hiç benimsemez. Fransa'daki cumhuriyet yönetiminin halkı usandırdığından söz eder. Cevdet Paşa, İslamiyet hükümetini savunur. Onu her türlü karışıklıktan ve ayrılıktan uzak bir devlet biçimi olarak görür. Padişah, saltanatı ve hilafeti birleştirerek müslümanların önderi ve şeriatın koruyucusu olmuştur. Yeryüzünde en iyi devlet biçimi, İslamiyet esaslarına bağlı olanıdır. Hristiyan devlet biçimleri karışıklıklara ve bozukluklara neden olmaktadır. Bu nedenle gerilemeye başlamış olan Osmanlı Devleti'ni Batı'yı örnek alarak değil, kendi alemindeki değerlerden yararlanarak yenileştirmek ve güçlendirmek yerinde olur.²³

²² Ümit Meriç Yazan, "Bir Osmanlı Sosyoloğu Ahmet Cevdet Paşa", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Sempozyumu, 9-11 Haziran 1995 (içinden)*, Ankara 2009, s. 11.

²³ Kamran Birand, *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimata Tesirleri*, Son Havadis Matbaası, Ankara 1955, s. 22-25.

“Cümlemiz fânîyiz, lâkin devlet-ü millet ve vatan bâkîdir” ifadesiyle Cevdet Paşa; fertlerin ötesinde devam eden bir devlet anlayışını vurgulamış ve bu anlayışla Devlet-i Âliye’de birçok önemli hizmette bulunmuştur.²⁴ Görüldüğü üzere yeniden yapılanma ve ıslahat çabalarının odağında bir hayat sürdürmüştür. Bu sebeple Osmanlı ilmi ve bürokrasisi içinde çok çeşitli ve önemli görevlere gelmiştir. İlmî ve siyasî anlamda velûd bir şahsiyet olan Ahmet Cevdet Paşa, birçok karışık ve sorunlu işlerin çözümüne ön ayak olmuştur. Aynı zamanda devletin tarihini değiştirecek olgunlukla üzerine aldığı her vazifeyi dikkat ve özenle yerine getirmiştir.

1.2. Ahmet Cevdet Paşa’nın İlmî Kişiliği ve Eserleri

1.2.1. İlmî ve Edebî Kişiliği

Cevdet Paşa, 19. asrın, hem Osmanlı hem de İslam camiasındaki mütefekkir, müellif ve kapsayıcı âlimlerinden biri olarak görülmektedir. Çünkü, medreseden almış olduğu eğitimin yanı sıra o zamanın gündeminden düşmeyen bilimsel çalışmalarını ve yabancı dilleri, özellikle matematik ve benzeri ilimleri özel derslerle alarak, kendisini birçok yönde geliştirmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa, o tarihlerde adeta bir üniversite gibi işlev gören ve her çeşit ilmin tahsil edildiği, İstanbul’un âlim ve ediplerinin uğrak yeri olan Çarşamba Pazarı’ndaki Murad Molla Tekkesi’nde Farsça öğrenmeye başlamıştır. Hatta Padişah bile Ramazan aylarında burada iftara katılmıştır. Tekke Şeyhi Murad Efendi ise her hafta cuma günleri Sultanahmet Cami’sinde vaaz vermiştir. Cevdet Paşa, boş vakitlerini bazen bu dergahta ilim tahsiline ayırmış bazen de meşhur şair Süleyman Fehim Efendi’nin Karagümrük’teki konağına giderek Şevket ve Urfi Divanları’nı okuma imkanı bulmuştur. Edip ve şairlerle yakınlaşmak ve kaynaşmak, Paşa’yı Şiir hususunda heveslendirmiş, nitekim bu tarihten itibaren Şiir söylemeye başlamıştır.²⁵

Kısa zamanda, bilgisi ve zekasıyla parlamış, Avrupa’ya tahsil için gönderilenlerin arasında, tahsil için oraya gönderilmediği halde ön planda olmuş ve devlet kademelerinde hızla yükselmiş, devletin resmî tarihçisi vazifesini görmüştür. Bunun yanında, kuru bir

²⁴ Ümit Meriç Yazan, “Bir Osmanlı Sosyoloğu...”, s. 11.

²⁵ Ahmet Zeki İzgöer, *Müslüman, Osmanlı ve...*, s. 24.

tarihçilik anlayışını benimsememiş ve tarihî hadiselerin sebep-sonuç ilişkilerini de derinlemesine düşünerek bir tarih felsefesi yapmıştır.

Cevdet Paşa, döneminin aydın bir bilim adamı, tarihçi ve hukukçusudur. O, genellikle İbn Haldun'un tarih felsefesinin etkisinde kalmıştır. Her devletin canlı bir vücut gibi sınırlı bir ömrü olduğuna inanmış, Batıya yönelik bir açılımın devleti kurtaramayacağı düşüncesinden esinlenmiş ve İslam ilkeleri çerçevesinde yeniliğe taraftar olmuştur. Ona göre tapınmaya ve dinsel inançlara devlet karışamaz, kul ile Allah arasına başkası giremez. Dinde zorlama ve baskı olamaz. Hiçbir kul başka biri hakkında kötü zanda bulunamaz. Hüküm Allah'a aittir.²⁶

1.2.2. Eserleri

Tanzimat döneminde yapılan birçok yenilik ve ıslahat (mülkiye, eğitim, adliye) çalışmalarında Cevdet Paşa'nın ön plana çıktığı görülmektedir. Tanzimat'ın memlekete faydalı olabilmesi için çalışmış, hem ilmi hem de siyasî sahada kalem oynatmıştır. Bu bakımdan döneminin tek yönlü siyaset ve fikir adamlarından ayrılmakta olup, üretkenliğiyle kısa sürede başta Sultan olmak üzere diğer devlet ricalinin de takdirlerini kazanmıştır.²⁷

Cevdet Paşa, klasik medrese geleneğinde yer alan şerh, haşiye, ta'likât başta olmak üzere tarih, gramer, ders kitapları kaleme almış ve ömrünün sonuna kadar birçok eserin gün yüzüne çıkmasına katkı sağlamıştır. Önemli görülen ve günümüzde hala güncelliğini koruyan eserleri ise şunlardır: *Tarih-i Cevdet*, *Kıssas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, *Tezakir-i Cevdet*, *Mukaddime-i İbn Haldun* (İbn Haldun'un ünlü Mukaddimesiyle Tarihinin bir bölümünün çevirisidir), *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, *Maruzat*.²⁸

1.2.2.1. Tarih-i Cevdet

Tarih-i Cevdet, yakın tarihte yetişmiş çok yönlü bir bilim adamı olan Ahmet Cevdet Paşa tarafından hazırlanan bir şaheserdir. Genelde Tarih, Sosyoloji gibi bilimler için özelde ise İslam Mezhepleri Tarihi gibi müstakil bilim dalları için eserin önemi tartışılmazdır. Öyleki, içerisinde dağınık halde yer alan İslam mezheplerine dair bilgi ve değerlendirmeler, İslam Mezhepleri Tarihi metodolojisi perspektifinden bakıldığında oldukça değerli tespitlerdir.

²⁶ Reşat Kaynar, *Cevdet Paşa'nın Din ve Laiklik Anlayışı*, *Laiklik* (içinde), İstanbul 1954, s. 177-179.

²⁷ Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa*., s.11.

²⁸ Ebul'ula Mardin, *Ahmet Cevdet Paşa*, İÜHFD, İstanbul 1946, s. 1100.

Paşa'nın tarih alanında ortaya koyduğu eserler içerisinde en büyük değeri *Tarih-i Cevdet* taşımaktadır. Eser, Küçük Kaynarca Anlaşması (1774)'ndan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına (1826) kadar geçen elli iki yıllık dönemde Osmanlı Devleti'nin siyasî, toplumsal ve ekonomik hayatına ışık tutmuştur. Paşa, bu eseri ile eski tarih ile yeni tarih arasında fikir köprüsü kurmuştur. Klasik Osmanlı Devleti tarihine yeni bir bakış açısı kazandırmış ve tarihçilik, tarih felsefesi ve metodolojisi açısından önceki vak'anüvislerin kaleme almış oldukları tarihlerinden farklı bir anlayışın yolunu açmıştır.²⁹ Türkiye'de olduğu kadar uluslararası bilim çevrelerinde de önemli bir ilgiye mazhar olan eser, Osmanlı tarih yazımında özgün bir yere sahiptir. Bu özgünlük, Cevdet Paşa'nın Avrupa tarihine ait meselelere yaklaşımı ve bunları Osmanlı aydınlarına tanıtması alanında olmuştur.³⁰

Batı'yı kendi çabasıyla tanımanın ötesinde, Batı tarzı akademi örgütlenmesinin tarihçilik açısından ilk örneği *Tarih-i Cevdet*'tir. Cevdet Paşa'nın eseri Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma anlamında en kritik dönemini teşkil etmektedir.³¹

Cevdet Paşa tarafından yazımı gerçekleştirilen *Tarih-i Cevdet* devletin resmî tarihçisi sıfatıyla ele alınmıştır. 1855 yılında başlamış olunan eserin birinci cildi bir ay gibi kısa bir sürede hazırlanmıştır. Eserin ikinci cildinî tamamlanması da aynı hızda olmuştur. Ancak eserin geri kalan kısmı otuz yıl gibi uzun bir sürede tamamlanmıştır. *Tarih-i Cevdet* ismiyle ün kazanan bu eserin Sultan Abdülmecid tarafından çok beğenilmesi ve takdir görmesi, Ahmet Cevdet Paşa'nın rütbesinin yükselmesinde ve Devlet-i Âliye içerisinde tanınmasında etkili olmuştur.³²

1.2.2.1.1. Tarih-i Cevdet'in İhtiva Ettiği Belgeler

Tarih-i Cevdet, yazıldığı dönem için önemli oluşunun yanında, o dönem ile ilgili bilgi sahibi olmak isteyen günümüzün tüm sosyal bilimcileri için de temel kaynak olacak bir eserdir. Nitekim birçok özel konu ve olay hakkında müstakil belgeleri içerisinde barındırmaktadır.

²⁹ Kemal Sözen, *Ahmet Cevdet Paşa'nın...*, s. 41.

³⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 269.

³¹ Ahmet Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik, 1908 -1960*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 38.

³² Ali Ölmezoglu, "Cevdet Paşa", MEB İA, C.III, s. 114-125

Paşa'nın eserinde yer verdiği belgeleri cilt sıralamasına göre şu şekilde zikredebiliriz;

1. Cilt I'de yer verilen belgeler

- Kaynarca Muahedesi'nin metni,
- Tımar ve Zeamet Nizamnamesi,
- Aynalıkavak açıklaması,

2. Cilt III'te yer verilen belgeler

- Boğdan eyaletinin masraf defteri,
- Timurlenk'in Fransa kralı 6. Karl'a mektubu
- Sultan Süleyman'ın veziri İbrahim Paşa'nın Fransız elçisine söylediği nutuk,
- Prut vakası üzerine Baltacı Mehmet Paşa'nın emirleri,
- Rusya'ya karşı sefer için Padişahın yazısı,
- Rusya'ya harb açılması hakkında Devlet-i Aliye'nin beyannamesi,
- Vasıf Efendi Sefaretnamesi

3. Cilt V'te yer verilen belgeler;

- Prusya ile yapılan ittifakın metni,
- Şerif Hasan Paşa'nın sadrazamlığı hakkında ferman,
- Zistovi'de mütareke meclisi açılırken İngiliz delegesinin konuşması,
- Ruslarla Yaş'ta imzalanan anlaşma,
- Azmi Efendi'nin Prusya sefaretnamesi,
- Paris Elçisi Seyit Ali Efendi'nin sefaretnamesi,
- Kanuni'nin Fransa Kralı Fransuva'ya mektubu
- Rus Çarı Petro'nun vasiyetnamesi

4. Cilt VI'da yer verilen belgeler;

- Kumbaracı Kanunu özeti,
- Vezirlik Kanunu özeti,

- Levet Çiftliği Kanunu özeti,
 - Londra Sefiri Agâh Efendi tezkiresi,
 - Reisülküttap Atıf Efendi'nin siyasete dair tezkiresi,
 - Bonaparte'in İskenderiye halkına bildirisi
 - Fransa'ya harb ilanına dair bildiri
5. Cilt IX'da yer verilen belgeler;
- Devlet-i Aliye ile İngiltere arasında yapılan anlaşma,
 - İngiltere ile yapılan anlaşmaya dair Reisülküttap'ın Paris elçisi Münif Efendi'ye gönderdiği yazı,
 - Ziya Paşa'nın Serdar-ı Ekremliği'ne Hatt-ı Humayun,
 - Yeniçeri eşkıyasının te'dibine dair ferman,
 - Fatih Cami'sinde toplanan danışma meclisinde okunan Hatt-ı Humayun,
 - Alemdar Paşa'dan Kadı Paşa'ya mektup,
 - Tıbbiye'nin açılış fermanı
6. Cilt X'da yer verilen belgeler;
- Bükreş'te Devlet-i Aliye ile Rusya arasında gizli yazışmalar,
 - Halet Efendi'nin gizli yazışmaları,
7. Cilt XII'de yer verilen belgeler;
- Halet Efendi ile Berberbaşı Ali Ağa arasında gizli yazışmalar,
 - Devlet-i Aliye ile İran arasında akdolunan anlaşma,
 - Galip Paşa'nın sadrazamlığına dair ferman,
 - Çocukların okutulması hakkında ferman,
 - Yeniçerilerin kaldırılmasına dair ferman
 - Asakir-i Mansure Kararnamesi,
 - Prens Metternich'in Mektubu'ndan fıkralar,

- 1854'te Lord Aberdin'in parlamentoda verdiği nutuk,
- İttifak senedi

1.2.2.2. Tezakir-i Cevdet

Tezakir-i Cevdet ya da kısaca *Tezakir* Cevdet Paşa'nın *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa* ve *Tarih-i Cevdet* gibi ilk planda tarihçiliğini yansıtan eserlerinden biridir. Onun bu tarihçi yönünde *Tarih-i Cevdet*'in karakteristik bir önemi olduğu muhakkaktır. Üstelik "müverrihlik sıfatı"nın kendisine *Tarih-i Cevdet*'i te'lif ettiği için verildiği de bilinmektedir. Bu eser müellifin yaşamadığı devirleri, yetişmediği devlet adamlarını naklettiği halde değerinden bir şey kaybetmemektedir."³³ Ancak *Tezakir-i Cevdet* de tarihimiz için çok önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Ahmet Cevdet Paşa bu eserinde, duymuş ve yaşamış olduğu olayların iç yüzünü geniş bir şekilde ortaya çıkarmıştır.

Tezakir-i Cevdet'te, bahsi geçen döneme ait geniş bilgiler sunulmuştur. Eserde İstanbul'dan bahsedildiği gibi Avrupa'nın iç yüzünü de ortaya çıkaran bilgiler verilmiştir. Eser, Tanzimat dönemini kapsayan, sosyal yapı ile ilgili bilgileri sunan bir eserdir. Eserde dönemin paşaları da yer almıştır. Özellikle Ali Paşa, Mithat Paşa, Reşit Paşa ve Fuat paşa hakkında önemli anekdotlar yer almıştır. Ayrıca Abdülaziz Paşa ile ilgili birçok konu yer almıştır.

Müellifimiz bu eseriyle dönemin siyasî, toplumsal ve ahlakî yönünü ortaya çıkarmış, hadiseleri ve görmüş olduğu vesikaları muntazam bir şekilde kaleme almıştır.

1.2.2.2.1. Tezakir-i Cevdet'in Özelliği ve İçeriği

Tezakir-i Cevdet tarihî olayları kapsayan ancak tümüyle tarihî nitelikleri açıklamada yeterli olmayan bir eserdir ve özelliği itibarıyla Cevdet Paşa'nın eserleri arasında yazım zamanı açısından ilk sırada yer almaktadır. Resmî görevle yer aldığı ve fiilen tanık olduğu olayları eleştirel yaklaşımla ele alışı eserin özgünlüğünü ve boyutunu ortaya çıkarmaktadır.

Tezakir-i Cevdet eserinin ismi içerisinde yer alan "tezakir", kelimesi Arap dilinde "zıkr" kökünden türemiş ve "tezkire" kelimesinin çoğuludur. *Tezakir-i Cevdet*'te çoğul anlamı kullanılan bu tekil ifadenin lügatteki yeri "hükümetten alınan izin kağıdı; birtakım meslek

³³ Mehmet Cavid Baysun, *Tezakir-i Cevdet Hakkında...*, s. 13.

sahipleri için yazılan biyografi”³⁴ şeklindedir. Cevdet Paşa'nın hayatı ise *Tezakir*'de sınırlı bir öge olarak görülmekte ve bahsi geçen örneklerden ayrı tutulmaktadır.

Biyografi ile sınırlı olan tezkire, divan edebiyatı dönemine özgü olarak şairlerin hayat hikayelerinin anlatıldığı ve Şiirlerinden örneklerin yer aldığı kitapların genel adıdır. Oysa *Tezakir*'de yer alan biyografilerin yeri geldiğinde bahsi geçmekte ve bu anlamda olaylar ana unsur olmaktadır. Olayları ön plana çıkararak bu karakteristik tarz eseri biyografik kimlikten ve sözlük anlamından uzaklaştırmaktadır.³⁵

1.2.2.2.2. Tezakir-i Cevdet'in Ortaya Çıkışı

Ahmet Cevdet Paşa'ya 6 Şubat 1855'te vak'anüvislik görevi tevdi edilmiş ve söz konusu tarihten itibaren devlet içerisinde meydana gelen olayların iç yüzünün anlaşılmasına esas olmak üzere bazı notlar tutmaya başlamıştır. Bununla ilgili olarak “Vak'anüvis iken acizane kopya edilmiş olan tutanakları gözden geçirildi”³⁶ şeklindeki ifadesi düzenli olarak yapılan kaydetme alışkanlığını kanıtlamaktadır. Cevdet Paşa bu muntazam kayıtları kendisinden sonra vak'anüvis olan Ahmed Lütfi Efendi'ye tezkireler halinde göndermiştir. *Tezakir-i Cevdet* işte bu tezkirelerden meydana gelmiştir.

Tezakir-i Cevdet'in Lütfi Efendi'ye gönderilen metinleri mevcut değildir. Cevdet Paşa'nın kaleminden çıkan müsveddeleri ise orta büyüklükte 21 defter halinde İstanbul Belediye Kütüphanesi'nde “Cevdet Paşa Evrakı” arasındadır. Eserin ilk tezkireleri Tarih-i Osmâniye Encümeni Mecmuası 44. ve 47. sayılarında “Vak'anüvis Cevdet Paşa'nın Evrakı” başlığı ile yayımlanmıştır.³⁷

1.2.2.2.3. Tezakir-i Cevdet'te Geçen Bazı Konular

Eser, tezkireler halinde yazılmış ve bu tezkireler *Tezakir*'i meydana getirmiştir. 1. tezkirede vak'anüvislerin arasında bilinen yöntemler kullanılarak daha önce vak'anüvislik yapanlarla ilgili bilgilere yer verilmiştir. Ardından gelen dört tezkirede ise Ahmet Lütfi Efendi'ye birtakım belgeler gönderilmiş olduğuna dair açıklamalar yer almaktadır. Bunun dışında 39. tezkireye kadar olan kısım eserin bir diğer önemli kısmını oluşturmaktadır. Cevdet

³⁴ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Yayınevi, Ankara 1970, s. 25

³⁵ Yusuf Halaçoğlu, Mehmet Akif Aydın, “Cevdet Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, c.7, s. 443.

³⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir*, (Yayınlayan: Cavid Baysun), Ankara TTK, 1984, I, s. 20, 63, 68; IV, s. 6.

³⁷ Yusuf Halaçoğlu, M. Akif Aydın, “Cevdet”..., s. 443.

Paşa, bizzat kendisinin yaşamış olduğu olayları eleştirerek açıklamaktadır. Bu dönemin önemli kültürel, ahlakî, siyasî, sosyal ve ekonomik olayları da eserde ayrıca yer almıştır.

Tezakir'in 4. cildi tümüyle 40. tezkireden meydana gelmektedir. Bu son tezkire müellifin kendi deyişiyle terceme-i hal'i acizane (özgeçmiş)'yi kapsamaktadır. Özgeçmişinden anlaşıldığı üzere, Cevdet Paşa, dedesi Ali Efendi'nin mirasını devam ettirmekte ve bir bilim sevgisini özünde filizlendirecek, hayat biçimi olarak seçecek fırsatları çok iyi değerlendirmektedir. Olağanüstü bir gayretle okumaya, öğrenmeye ve başarmaya meyillidir. Öğrenim hayatı boyunca herhangi bir maddî sıkıntı çekmemesi onun şansını da arttırmıştır.

Öğretimini sürdürdüğü zamanlar, İstanbul'da âlimlerin ve bilge insanların çokça var olduğu, kültürel hareketliliğin hayat bulduğu bir dönemdir. İfadesinde;³⁸, *Tefsir-i Mevakib* sahibi Fehim Efendi, Dar'ul-Fünun işlevi gören Molla Murad Tekkesi, Küçük Mustafa Paşa, İbrahim Efendi ve Vidinli Hoca gibi dönemin canlı bilim ve kültürel hayatının önemli isimleri ve mekanları ön plana çıkmaktadır. Her sınıftan ve her taraftan birçok kişinin itibarına mazhar olan bu kültür odaklarına Cevdet Paşa da büyük bir istekle katıldığını, önemli istifadeler edindiğini belirtir. Sözü edilen kişiler arasındaki hararetli tartışmaların varlığı ve etkisi canlı kültürel hayatın önemli bir ayrıntısı olarak hatırlanmakta ve artık kalmadığı belirtilen böylesi etkileşim Cevdet Paşa'ya "keşke bir Murad Molla Şeyhi olaydı da onu eleştirecek bir Hafız Seyyid bulunaydı"³⁹ dedirtmektedir.

Tezakir'in bütün tezkireleri Mektup, Layiha, Ariza, Özel Tezkire, Teşekkürname, Mazbata suretleri ile de desteklenmiştir.⁴⁰ Öyleki bulunmuş olduğu görevlerde sık sık değişiklik yaşandığından ülkenin birçok yerinde bulunma tecrübesi edinen Cevdet Paşa, *Tezakir*'de bahsi geçen olaylar ve yapmış olduğu gözlemler gösteriyor ki, bu tecrübeyi fırsata dönüştürmüş ve bu durumu lehine iyi kullanmıştır.

1.2.2.3. Maruzat

Maruzat; beş cüzdandan meydana gelmekte olup birinci cüzdanı mevcut değildir. II. Abdülhamid'in isteği üzerine yazılmış olan eser Padişah'a sunulması sebebiyle sunumlar anlamında bu ismi almıştır. Genel özellikleri bakımından *Tezakir-i Cevdet*'e benzemekle

³⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir...*, s. 18.

³⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir...*, s. 16.

⁴⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir...*, s. 18.

birlikte yer yer ondan ayrıldığı hususlar da vardır. Bu hususlara baktığımızda yayımlanan eserlerinin birbirini tamamladığı ortaya çıkan bir gerçektir.

Cevdet Paşa *Maruzat*'ında, o dönem varlığını sürdüren mezheplerden biri olan Dürzîliğin, Avrupa devletleri ile münasebetlerini fark edip, mezheplerin sadece dinî alanda değil, siyasî alanda da artık dikkatleri üzerine çektiğini ve bunun muhtemel sonuçlarını vurgulamıştır. Nitekim “Sadrazam’ın bizzat Rumeli’ye çıkması olağanüstü bir hareketti. Bundan dolayı, herkes dikkatini buna çevirmiş ve neticesini beklerken, Cebel-i Lübnan’da Dürzîlerin toplanarak Marunîler üzerine saldırdıkları ve pek çok kişiyi öldürdükleri haberi geldi. Marunîleri Fransızlar, Dürzîleri ise İngilizler sahiplendiklerinden, ecebî müdahalesi ihtimali ortaya çıkmakla Fuat Paşa özel yetkilerle Suriye’ye gitti.”⁴¹

Cevdet Paşa, *Maruzat*'ta zaman zaman özeleştiri mahiyetinde verdiği bilgilerin adeta doğruluğunu Padişaha anlatmak istemiştir. Nitekim, Kırım muharebesi sırasında Fransız ve İngilizlerin İstanbul’da zevk ve sefa alemlerine daldıkları bir sırada, Osmanlı ileri gelenlerinin de buna dahil olduklarını, kendisi için ise, mademki her şeyin doğrusunu söylemek gerekiyor, artık kendi hâlimi de olduğu gibi arz edeyim: “Daima Babıali’de layiha, mazbata vesair kaleme almakla meşgul olduğum halde, fazla kalan vaktimi kitap ve risale kaleme almakla geçirdim. Bununla beraber, İstanbul’da böyle zevk ve sefa rüzgarları esmeye başlayınca da tümüyle bu ortamdan hariç kalmadım ve bazen mehtapçılara karşımdan geri durmadım” demektedir.⁴²

Buna bağlı olarak Cevdet Paşa, döneminin en önemli devlet adamlarından Reşit Paşa, Ali Paşa, Fuat Paşa, Mahmut Nedim Paşa, Kamil Mehmet Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Şeyhülislam Sadettin Mehmet Efendi, Mütercim Rüştü Mehmet Paşa, Mithat Paşa ve bu dönemin en önemli elçilerinden biri olan Rusya Büyükelçisi İnatiyef hakkında önemli bilgiler vermektedir. Örnek olarak; Reşit Paşa’nın devlete pek çok adam yetiştirdiğini kaydeden Cevdet Paşa, buna karşılık Ali Paşa’nın adam yetiştirmek şöyle dursun, kendisine rakip olacağı endişesiyle kabiliyetli kimseleri bertaraf ettiğini yazmaktadır.

Bu eserde Osmanlı Devleti’nin son devir devlet adamları hakkında çok önemli bilgilere yer veren Cevdet Paşa, çoğu devlet adamının yaptıkları işlerden de menfaat elde ettiklerini Sultan Abdülhamid’e bildirmiş ve bu türden durumlar halk tarafından büyük tepki ile karşılanmıştır.

⁴¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat* (Haz. Dr. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yay., İstanbul 1980, s. 220-221.

⁴² Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat...*, s. 38.

Cevdet Paşa kitabını tamamlarken, küçük bir paragrafında şöyle demektedir; “Padişah’tan korkmak hikmettir; anadan, babadan korkmak hikmettir; büyüklerinden vesairinden korkmak, sakınmak, utanmak hikmettir ve cümlesinin başı Allah korkusudur.”⁴³

1.2.2.4. Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa

12 cilt olarak hazırlanan eserde Hz. Adem (a.s.) ‘den Hz. Muhammed (s.a.s.)’e kadar olan ve Kuran’ı Kerim’de isimleri yer alan birçok peygamberin hayatı ve kıssaları yer almıştır. Ayrıca; İslamiyet’in doğuşu ile yayılışı, 4 halife, Emeviler ve Abbasiler dönemini kapsayan bir eserdir. Eserde Türk İslam devletleri ile Osmanlı Beyliği dönemine ait bilgiler de yer almıştır. Eserin yazılışında sade bir dil kullanılmış ve kişilerin karakterleri ile portreleri net bir şekilde ifade edilmiştir. Eser, Hz. Adem’den itibaren bütün peygamberlerin, İslam halifelerinin ve II. Murad’a kadar Osmanlı Padişahlarının tarihinden bahsetmektedir.

Bu eseri diğer İslam tarihlerinden ayıran başlıca husus, son derece akıcı bir üslupla yazılmasıdır. Bir tarih kitabı olmasına rağmen, anlatışındaki cazibe, okuyucuyu en meraklı bir hikaye kitabından daha fazla bağlayıcı olmasıdır.⁴⁴

1.2.2.5. Mecelle

Mecelle veya tam ismiyle *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*, Osmanlı Devleti’nin son zamanlarında tatbik edilmiş bulunan medenî kanundur. Mecelle; kelime anlamıyla, birtakım fikirleri, mesele ve mevzuları toplayan küçük hacimde bir kitap, mecmua ve ya dergi demektir. Terim anlamıyla mecelle ise; adlî hükümlerin bir araya getirilerek oluşturulduğu bir anayasa olarak ifade edilebilir.⁴⁵

Tanzimat’tan sonra kendini Avrupa devletlerine benzetmeye gayret eden Osmanlı Devleti derli toplu kanunlara ihtiyaç duymuştur. Ali Paşa Fransa’da bulunduğu sırada Fransız Medeni Kanunu’nun tercüme edilerek tatbik edilmesi fikrini öne atmıştır. Buna karşın Şirvanizade Rüşdi Paşa, Fuat Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa, İslam geleneğine bağlı kalmayı ve bununla birlikte sunuş ve biçim bakımından yeni, öz bakımından şeriata dayanan bir yasa hazırlamayı savunmuştur. İslam Hukukunun zengin ve işlenmiş bir dalı olan Hanefî fihhının kanunlaştırılması tezini ortaya atan bu ikinci fikir galip geldiğinden, gerçekleştirilmesi için

⁴³ Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat...*, s. 259.

⁴⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Doğuştan Günümüze...*, s. 13.

⁴⁵ Siddık Sami Onar, “Osmanlı İmparatorluğunda İslam Hukukunun Bir Kısımının Kodifikasyonu: Mecelle”, *İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 1955, XX/1-4, s. 58.

“Mecelle Cemiyeti” adıyla ilmi bir heyet toplanmış ve başına Cevdet Paşa başkan tayin edilmiştir. Memleketin en kıymetli hukuk bilginlerinin iştirak ettiği bu cemiyet, Osmanlı İmparatorluğu’nun Tanzimat devrinde en mühim toplumsal hadiselerinden birini teşkil eden ve Türk fikir hayatının ölmez ve muhteşem abidesi olan *Mecelle-i Ahkâmı-ı Adliyye*’yi meydana koymuştur. Ancak başta Hanefî imamları arasında zayıf görülen İmam Züfer’in bir düşüncesinin kabul görmesi zamanın bazı bilginleri tarafından şiddetle reddedilmiş ve Cevdet Paşa’yı bu çalışmadan uzaklaştırmaya çalışmışlardır. *Mecelle*, bu gibi müdahaleler nedeniyle belirlenen sürede tamamlanamamıştır.⁴⁶

Mecelle, hem İslam eseslarına dayanan hem eski hukuku içine alan hem de Türk gelenek ve kısmen de olsa Batı hukukunu içinde barındıran hukuk kuralları bütünüdür. 17.02.1926 tarihine kadar yürürlükte kalmıştır. Daha sonra Türk Medenî Kanunu’nun onaylanması ile yürürlükten kaldırılmıştır. 1851 maddeden oluşan *Mecelle*, günümüzde bile birçok hukuk mantığının temel taşı olarak gösterilir ve kısmen dağınık olan hukuk kuralları ile birçok kaza hükümlerini sağlamlaştırmıştır. Cevdet Paşa’nın başkanlığında çalışan Mecelle Heyeti 1869-1876 yılları arasında değişik komisyonlar halinde çalışmıştır. Baş tarafa 99 madde halinde umumî kaideler konmuştur ve metnin tamamı 16 kitaba bölünmüştür. Şahsî hukuka kısmen temas etmiştir. Diğer taraftan Fransız Codecivil’inde olduğu gibi bugünkü medeni kanunumuz hilafına olarak yargılama usullerine dair hükümleri de içine almıştır.⁴⁷

16 kitabın bölümleri ve ihtiva ettiği maddeler eserin başındaki umumi kaidelerden sonra şöyle sıralanmıştır:

1. Kitabu’l-Buyu’	101-403	302	maddedir.
2. Kitabu’l-İcarat	404-611	208	maddedir.
3. Kitabu’l-Kefale	612-672	62	maddedir.
4. Kitabu’l-Havale	673-700	28	maddedir.
5. Kitabu’r-Rehin	701-761	61	maddedir.
6. Kitabu’l-Emanat	762-832	71	maddedir.
7. Kitabu’l-Hibe	833-880	48	maddedir.
8. Kitabu’l-Gasb ve’l-İtlaf	881-940	48	maddedir.

⁴⁶ Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa...*, s. 9

⁴⁷ Sabri Şakir Ansay, *İslam Hukuku*, 3. Baskı, Ajans Türk Matbaası, Ankara 1958, s. 39.

9. Kitabı'l-Hacr, İkra, Şufa	941-1044	104	maddedir.
10. Kitabı'ş-Şirket	1045-1448	404	maddedir.
11. Kitabı'l-Vekale	1449-1530	82	maddedir.
12. Kitabı's-Sulh ve'l-İbra	1531-1571	41	maddedir.
13. Kitabı'l-İkrar	1572-1612	41	maddedir.
14. Kitabı'd-Dava	1613-1675	62	maddedir.
15. Kitabı'l- Beyyinat ve't-Tahlif	1676-1783	108	maddedir.
16. Kitabı'l-Kaza	1784 -1851	68	maddedir. ⁴⁸

Bunlar klasik fıkıh kitaplarındaki sırayla değildir. Ayrıca *Mecelle* heyeti kapandıktan sonra evlenme, boşanma, gâib, mefkûd, vakıf, vasiyet, miras gibi meseleler eksik kalmış ve yazılamamıştır. Çünkü 1888'de Abdülhamid'e verilen bir jurnal (karalama kampanyası) yüzünden *Mecelle* heyeti dağıtılmış ve heyet azası sorguya çekilmiştir. Kendilerini savunmak için çaba sarfetmişler fakat II. Abdulhamid'in jurnalciler tarafından körüklenen kuşkusu karşısında ilmi gerçekler geri planda kalmış ve heyet lağvedilmiştir.⁴⁹

Mecelle bir heyet tarafından telif edilmiştir. Ancak bu heyetin başkanı konumunda olan Cevdet Paşa'nın, bu kanunnamenin tamamlanmasındaki gayreti nedeniyle *Mecelle*'yi ifade ederken onu Paşa'nın eserleri arasında görmek yanlış olmayacaktır. İlk bölümü 1870 yılında yayınlanan *Mecelle*, hukuk alanında bir reform olarak görülmektedir.

Çalışmamızda daha önce belirttiğimiz gibi Cevdet Paşa'nın yaşadığı dönemde Osmanlı medeni kanununun kabulü noktasında iki farklı fikir ortaya atılmıştır. Bunlardan birincisi İslam Hukuku diğeri ise, Fransız medeni kanunu tercümesinin yapılarak kabulünün sağlanması fikri olmuştur. Burada Cevdet Paşa'nın ve diğer destekçilerinin gayretleriyle İslam Hukuku'nun yazılması fikri kabul edilmiştir. Ne var ki bu düşüncüyü ortadan kaldırmak adına birçok girişim yapılsa da *Mecelle* 1868'de kabul edilmiştir. Cevdet Paşa zorlu bir sınavdan başarılı bir şekilde çıkmıştır. Bu başarıyı sağlamasında ona katkıda bulunan ve *Mecelle*'nin oluşturulmasında etkin rol oynayan âlimler ise şunlardır;

⁴⁸ Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa...*, s. 14.

⁴⁹ Ebul'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, TDV Yay., Ankara 1996. s.154-155.

1. Ahmet Hilmi Efendi: *Mecelle*'nin hazırlanmasının her safhasında yer almıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın Yanya Valiliği görevini yerine getirdiği sırada *Mecelle*'nin hazırlanması işleri için yazışmalarda bulunmuştur.
2. Seyfeddin İsmail Efendi: *Mecelle*'nin hazırlanmasının her safhasında bulunmuştur. Cevdet Paşa'nın bulunmadığı zamanlarda Mecelle Cemiyeti reisliği yapmıştır.
3. Filibeli Halil Fevzi Efendi: *Mecelle*'nin 1. ve 2. kitapların hazırlanmasında Evkaf-ı Hümayun Müfettişi; 5, 6 ve 7. kitaplarında ise Şeyhülislam'ın vekilliğini yapmıştır.
4. Şirvanizade Ahmed Hulusi Efendi: *Mecelle*'nin 6. ve 7. kitapları haricinde bütün çalışmalarda yer almıştır.
5. Kara Halil Efendi: *Mecelle*'nin 7, 11, 12 ve 16. kitaplarının hazırlanmasında yer almıştır.
6. Ahmed Halid Efendi: *Mecelle*'nin 16. kitabının hazırlanmasında yer almıştır.
7. Alaaddin Efendi (İbni Abidinze): *Mecelle*'nin ilk beş kitabının hazırlanmasına iştirak etmiştir.
8. Ömer Hilmi Efendi: *Mecelle*'nin son dört kitabının hazırlanmasına iştirak etmiştir.
9. Muhammed Emin Efendi (Bağdadlı): *Mecelle*'nin ilk dört kitabının hazırlanmasında görev almıştır. 1891 senesinde İstanbul'da vefat etmiştir.
10. Ömer Hulusi Efendi (Gerdankıranzade) : *Mecelle*'nin 5. kitabından itibaren dört kitabın meydana getirilmesinde çalışmıştır.
11. Yunus Vehbi Efendi: *Mecelle* cemiyetine seçilmiştir.
12. Abdüssettar Efendi: *Mecelle*'nin 14. ve 16. kitaplarında mührü mevcuttur.
13. Abdüllatif Şükri Efendi: *Mecelle*'nin 6, 7 ve 8. kitaplarının hazırlanmasında yer almıştır.
14. İsa Ruhi Efendi: *Mecelle*'nin 5. kitabının hazırlanmasında yer almıştır.
15. Haydar Efendi: *Mecelle*'nin hazırlanmasına iştirak etmiştir.
16. Abdullah Şakir Efendi: *Mecelle*'nin hazırlanmasına iştirak etmiştir.⁵⁰

⁵⁰ Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa...*, s. 14.

Mecelle, adlarını zikrettiğimiz âlimlerin bir araya gelerek oluşturmuş olduğu bir çalışmanın ürünüdür.

Bu çalışmanın hazırlanmasında Ahmet Cevdet Paşa'nın rolü ve emeği herkesten fazladır. Bu nedenle *Mecelle*, Cevdet Paşa'nın eserleri arasında gösterilmektedir.

Mecelle'nin üslubu bir kanun kitabı olarak şaheser sayılabilecek bir eserdir. Doksan dokuz fıkıh kaidesinin çoğu dilimize birer atasözü olarak girmiştir. Bunlarda Cevdet Paşa'nın akıcı ve düzgün ifadelerinin etkisi bulunmaktadır. Ancak o devrin Türkçesi hakkında bilgisi olmayanlar, manasını bilmedikleri tabir ve kelimelerle karşılaştıklarında zorlanmaktalar ve anlamını çözememektedirler.

Mecelle'nin başındaki küllî kaideleri insanların yüzyıllar boyunca akıl, mantık ve adalet sahasında yakalamış olduğu hakikatlerin en parlak ifadelerinden başka bir şey değildir.

Mecelle'nin, hukuk tekniği bakımından muhakkak ki, bazı eksiklikleri, zamana uymayan görüşleri olabilir. Ancak bu husus onun kıymetini düşürmez. Tam tersi taklitçiliğe ve şahsiyetsizliğe karşı, milli bir zihniyetin ortaya koymuş olduğu ve milletimizin, kültürümüzün özünü oluşturan bir eserdir.

Günümüz üniversitelerinde; 1868'den 1926'ya kadar 58 yıl boyunca yer almış ve okutulmuştur. Türk kültürü tarafından geliştirilen ancak çeşitli derslerde kısmen bahsi geçen bu eser günümüzde hala yeterince ele alınmamıştır. Ayrıca öneminden dolayıdır ki *Mecelle*, 1869'dan itibaren Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Hicaz, Suriye, Ürdün, Lübnan, Yemen, Arnavutluk, Kıbrıs ve Filistin gibi ülkelerde tatbik edilmiştir. Bunun yanı sıra bu kanunname, Osmanlı'ya bağlı ülkelerin kullandığı Arapça, Bulgarca, Rumca ve Ermenice gibi dillere ayrıca Fransızca ve İngilizce'ye tercüme edilmiştir.⁵¹

1.2.2.6. Kavaid-i Osmâniye

Kavaid-i Osmâniye; Türçe'de yayınlanan ilk gramer kitabıdır. İlk tertibi Ahmet Cevdet Paşa ile Keçecizade Fuat Paşa'ya aittir. Sonrasında ise Ahmet Cevdet Paşa eseri *Tertib-i Cedîd Kavaid-i Osmâniye* adıyla yenileyerek kendi adıyla bastırmıştır.

⁵¹ Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa...*, s. 14.

1826'da açılan Tıp Fakültesi'ne hazırlık kısmına yabancı dil yanında Türkçe dilbilgisi ve imla dersleri konmuş fakat öğretim Fransızca yapılmış,⁵² daha sonra milli onur için daima gurur verici bir mücadele sonucunda, öğretim dili Türkçeleştirilmiştir.⁵³ Nizam-ı Cedîd (1793) ve Tanzimat (1839) dönemlerinde medreselerden ayrı açılan Batılı tarzdaki okullarda Türkçe okutulmuştur. 1850-1923 arasında 70 yıllık süre içinde yirmi küsur kavaid ve sarf isimleriyle dilbilgisi kitapları yazılmıştır.⁵⁴

Ahmet Cevdet Paşa da bu konuya önemli katkılar sunmuştur. Ancak doğrudan dilbilgisi ile ilgili herhangi bir kitabı bulunmamaktadır. *Kavaid-i Osmâniye* müellifi, edebiyatı sevmekle beraber dil meseleleri ile o zamana kadar ancak Arap gramerini öğrenirken uğraşmıştır. Fakat başladıktan sonra ömrünün sonuna kadar bu işin üzerinde durmuştur. Nihayetinde *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa*'nın son cüzünde hece vezninin, Türkçe'nin hakiki vezni olduğunu iddia edecek kadar derinleşmiştir.⁵⁵

Cevdet Paşa da daha sonraları birkaç kılığa büründürdüğü bu eserin “Lisan-ı Osmânînin kavaid-i sarfa ve nahvine (çekim ve sözdizimine=dilbilgisine) dair ilk kitap” olduğunu ve Encümen-i Daniş'in tasdiğiyle bütün okullarda okutulmaya başlandığını söylemiştir.⁵⁶ Yine Ahmet Cevdet Paşa tarafından hazırlanan *Medhal-i Kavaid*⁵⁷ ismiyle anılan eseri, ilköğretim okullarında kolayca anlaşılır, kısa ve basit bir anlatım şekli ile bilinen bir eseridir.

Fakat ilkokullara *Medhal-i Kavaid*'in de ağır geldiği yolundaki yakınmalardan dolayı, Maarif Nezareti'nde kurulan bir komisyon, daha da kısa ve faydalı bir dilbilgisi kitabının kaleme alınmasını teklif edince ortaya *Kavaid-i Türkiyye*⁵⁸ çıkmıştır. Bütün bu tecrübelerden sonra yeniden düzenlenen *Kavaid-i Osmâniye*'ye, *Tertib-i Cedîd Kavaid-i Osmâniye*” adı verilmiştir.

Cevdet Paşa'nın dil alanında en önemli çalışması olan *Kavaid-i Osmâniye* 1850 yılında yayınlanmıştır ve bilimsel nitelikteki ilk Osmanlı grameridir. Bu yapıtta Osmanlıca'yı oluşturan Arapça, Farsça ve Türkçe'nin dil kurallarını özetler. Türkçe'nin bir bilim dili

⁵² Rekin Ertem, “Dil Öğretimi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.2, Dergah Yay., İstanbul 1977, s.301.

⁵³ Aykut Kazancıgil, *Tıp Fakültesi Tarihçesi* (Binbaşı Elhaç Rıza Tahsin, Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye, Cilt: I-II); Özel Yay., İstanbul 1991, Cilt: I, s. 147-177.

⁵⁴ Rekin Ertem, *Dil Öğretimi...*, s. 301.

⁵⁵ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. Çağlayan Kitapevi, İstanbul 1985, s. 169.

⁵⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tertib-i Cedîd Kavaid-i Osmâniyye*, Dikran Karabetyan Mat., İstanbul 1886, s. 3-4.

⁵⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Medhal-i Kavaid*, Darü't Tıbaatü'l-Amire, İstanbul 1268 (1852), s. 55.

⁵⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Kavaid-i Türkiyye*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1875, s. 78.

olabilmesi için yeni kavramları karşılması gerektiğini gösterir. Halk diline yakın, yalın bir dili savunur. Bu kitap Türkçe'nin tarihinde bir merhaledir.⁵⁹

Ahmet Cevdet Paşa'nın dil anlayışına baktığımızda "Üç lisanın oluşan bir lisan" şeklinde olduğu için kelime çeşitlerini de üç dile göre ayrı ayrı incelemektedir.⁶⁰ Bu da bize gösteriyor ki, *Kavaid-i Osmâniye*'nin ve *Medhal-i Kavaid*'in latin harfleriyle neşri yapılırken veya müstakil çalışmalarda bu metodun gramerciliğimizdeki yeri üzerinde yeterince durulmuştur.⁶¹

Manastırlı Mehmet Rıfat, *Hace-i Lisan-ı Osmânî*'de; Cevdet Paşa'nın her bir bahsi üç dile göre inceleme yöntemini kullanarak, her bir dilin sarfını ayrı, nahvini ayrı incelemek yoluyla eser yazmıştır. Aslında bu yöntem Türkçe'nin hem sarfı (kelime bilgisi), hem nahvi (sözdizimi)⁶² ile ilgili müstakil kitapların yazılması gibi bir fayda sağlamıştır.⁶³ Ancak esere olumsuz yönde yöneltilen eleştiri örnekleri de mevcuttur. Özellikle Süleyman Paşa, Cevdet Paşa'nın kitabının bu konuda asla şahit tutulamayacağını yani kaynak gösterilemeyeceğini söylemiştir.⁶⁴

Cevdet Paşa'ya ait zikrettiğimiz bu eserler dışında birçok eseri bulunmaktadır. Ömrünün son zamanlarında Kur'an-ı Kerim mealine dair bir eserinin daha olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında, Muallim Cevdet Kütüphanesi ile Fatma Aliye Hanım'ın terekesinden Taksim'de İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'na intikal etmiş evrak ve defterler de bulunmaktadır. Ayrıca, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, Yıldız Esas Evrakı arasında önceki yıllarda varlığı bilinen ve ayrı bir bölüm halinde yer alan "Cevdet Paşa Evrakı", son tasnifler sonucunda yine aynı fonda olmakla birlikte maalesef dağınık bir şekilde yer almaktadır.⁶⁵

⁵⁹ İsmail Habib, *Teceddüd Edebiyatı*, Maarif Vekaleti Neşriyatı, İstanbul s. 403.

⁶⁰ Ahmet Cevdet Paşa, Fuat Paşa, *Kava'id-i Osmâniyye*, (Haz. Nevzat Özkan), TDK Yay., Ankara 2000, s. 28.

⁶¹ Nevzat Özkan, "İlk Dil Bilgisi Ders Kitabımız Medhal-i Kava'id Hakkında", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 11, Kayseri, 2001, s. 221.

⁶² Mehmet Rıfat, *Hace -i Lisan-ı Osmânîden ilm-i Sarf-ı Türki*, Kasbar Mat. İstanbul 1893/4, s. 184.

⁶³ Ahmet Bozdoğan, *Manastırlı Mehmet Rıfat*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 232-294.

⁶⁴ Süleyman Paşa, "Saadetlü Ekrem Beyefendi Hazretlerine", *Hürriyet-i Fikriye mecmuası no: 10*, 10 Nisan 1330 (23 Nisan 1914), s. 3.

⁶⁵ Ahmet Zeki İzgöer *Müslüman, Osmanlı ve...*, s. 22-34.

1.2.2.7. Belagat-ı Osmâniye

1881 yılında yazmış olduğu *Belagat-ı Osmâniye*; Cevdet Paşa'nın Mekteb-i Hukuk'ta okuttuğu belagat dersi notlarından oluşmuştur. Klasik İslam belagatı anlayışına göre düzenlenmiş edebiyat kuralları ve bunlara uygulanan Türkçe misalleri içine alır. Bu alanda yazılmış ilk Türkçe eserdir.

1.2.2.7.1. Belagat-ı Osmâniye'nin Ortaya Çıkışı ve Önemi

Ahmet Cevdet Paşa çökmekte olan Osmanlı Devleti'ni, kendi kültür mirası olan öz dinamiklerini harekete geçirmek suretiyle yeniden inşa etme gayretleri gösteren büyük bir ilim ve devlet adamıdır. Bu yönüyle Cevdet Paşa geçen yüzyılımızın devlet adamı, sosyolog, hukuk bilgini, tarihçi, eğitimci ve dil bilgini olarak ortaya koyduğu eserleriyle önemini ve değerini göstermektedir.

Şurası muhakkaktır ki; tarih sahnesinde kalmayı amaçlayan ve bir dünya düzeni sunma iddiasında olan her millet, kendi kültür ve medeniyetlerini ihraç etme mecburiyetini de hissederler. Şüphesiz ki kültür ve medeniyet ihracının ilk taşıyıcısı, o kültür ve medeniyetin kendi lisanıdır. Bir dilin semantiği, etimolojisi, fonetiği, morfolojisi, sentaksı ve diyalektiği tesbit ve tedvin edilmedikçe, bu ihracı düşünmek mümkün değildir.⁶⁶ Müellifimiz bir ilim ve siyaset adamı olarak bu ihracın önemini ve ciddiyetini çok iyi kavramıştır.

Bir ilim ve siyaset adamı olarak Cevdet Paşa, yüzlerce edebî mahsulü bulunan Osmanlı Türkçesi'nin kaidelerini tedvin etmek istediğini ve bu vesileyle sayısız medeniyetlerin altında imzası bulunan Türk Milleti'nin, medeni milletler topluluğunun bir üyesi olduğunu vurgulamaktadır. Fesahat ve belagatın zirvesinde olmakla açık bir söz mucizesi olan Kur'anı-Kerim'in dili üzerinde ortaya konulan telifler gibi babları, fasılları ve örnekleri olan bir belagat telifi hedeflediğini belirtmektedir. Doğu'nun birbirine entegre olmuş üç temel dilinden biri olan Türkçe'nin gramer ve belagatını, karşı fikirli bazı çağdaşlarına rağmen, İslam sayesinde titizlikle kuralları cem ve tedvin edilen Arapça ile olan münasebetleri ölçüsünde meydana getireceğini haber vermekte ve hiçbir komplekse kapılmadan bu çalışmalarıyla, ilmi ve siyasî bir kişilik sergilemeyi planlamaktadır.⁶⁷

⁶⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı Osmâniye*, İstanbul 1881, s. 2.

⁶⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Belagat-ı...*, s. 2.

Eser, besmele ile başlayan dibace, mukaddime ve lahika bölümlerinden oluşmaktadır.

1. Dibace: *Belagat-ı Osmâniye* eserinin ilmi-siyasî boyutunun ele alındığı önemli kısmını oluşturmaktadır.

2. Mukaddime: Cevdet Paşa, burada dil kurallarına aykırılık konularını geniş kelime örnekleriyle ifade etmektedir.

3. Lahika (ek): Cevdet Paşa, bu kısımda belagat ilminin özünü oluşturan “meânî” ve “beyan” konularına geçmeden önce “kelam” başlığı altında: dil ve tefekkür mantıklarını örtüşürerek genel bilgiler vermesi açısından klasik belagat te’liflerinde emsaline bu çapta rastlanamayan önemli bir yenilik sunmuştur. Bu lahikada; dil, mantık ve hukuk çerçevesinde işleyip örneklendirdiği konular, eserin en göze çarpan özelliği olarak değerlendirilmektedir.⁶⁸

Belagat-ı Osmâniye’nin, yazımında daima iki hedefin göz önünde tutulduğu görülmektedir. Bunlar;

1. Kur’an’ın i’cazındaki gizliliklerin ortaya çıkarılması,
2. Dilin kullanım biçimi, kural ve estetiğinin ortaya çıkarılması

Belagat deyiminin seçilmesinin nedenleri arasında bu iki temel bilincin kullanılması tercih nedeni olarak görülmektedir.

Belagat-ı Osmâniye’nin; dil üslup, mantık, felsefe, kelam ve millî dil çerçevesinde sebep olduğu ihtilaflar, yüksek seviyede cereyan eden tahlil, tenkit, cevap ve reddiyeler, kültür tarihimizin unutulmaz birikimleridir. Birçok farklı kesimin takdirini toplamıştır. Ancak eserin olumsuz yönde eleştirilmesi de söz konusu olmuştur. Örneğin Ahmet Midhat Efendi, Türkçe’nin istiklali adına *Belagat-ı Osmâniye*’ye itiraz ederken, bu kitabın Türkçe’nin belagatı olamayacağı görüşündedir.⁶⁹

⁶⁸ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Ahmet Cevdet Paşa’nın Belağat-ı Osmâniye’si ve Yankıları”, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895), Sempozyum* (içinde), : 9-11 Haziran, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s. 190-191.

⁶⁹ Kazım Yetiş, Ahmet Cevdet Paşa’nın Belagat-ı Osmâniye’si ve Uyandırdığı Akisler”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl: 12, sayı: 1, Ocak 1983, s. 51-64.

1.3. Yaşadığı Dönemin Siyasî-Dinî-Toplumsal Tartışmaları

Cevdet Paşa daha önce de belirttiğimiz üzere 19. yy'da yaşamış önemli bir devlet adamıdır. Yaşadığı dönem birçok siyasî ve dinî tartışmaların yaşandığı, Osmanlı Devleti'nin çökme dönemine girdiği bir zaman dilimidir.

Dönem itibari ile özellikle birtakım akımların ortaya çıktığı, mezhepsel çatışmaların yaşandığı ve Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nde karmaşa çıkarma çabaları içerisinde olduğu için, Cevdet Paşa'dan özellikle hukuk ve tarih ilimlerinde faaliyetlerde bulunması istenmiş ve kendisi bu hususta görevlendirilmiştir. Özellikle 19. yy'ın sonlarına doğru artan Şii unsurların yayılmasına karşı II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm politikasında önemli bir rol oynamıştır.

Şii-Sünnî mezhep tartışmaları, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan bu yana devam eden bir meseledir. Bunun sebebi ise Şii-Sünnî mezhep üstünlüğünü ispatlama çabasının yanında Osmanlı Devleti ve İran'ın başta Bağdat olmak üzere Irak bölgesine hakim olma düşüncesidir.⁷⁰ Padişah Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı-Safevi Devletleri arasında ayyuka çıkan anlaşmazlık I. Mahmut döneminde yumuşamaya başlamıştır. I. Mahmut ve Nadir Şah arasında gerçekleşen ve olumlu sonuçları olan takrib (yakınlaştırma) çalışmaları yeni bir diyalogun oluşmasına ve iki mezhebin yakınlaşmasına vesile olmuştur.⁷¹

1804-1813 yılları arasında Rusya'nın, Osmanlı Devleti'ne yaşattığı birtakım sıkıntıların aynısını İran Devleti'ne de yaşatmaya başlaması üzerine İranlılar, Osmanlı Devleti'ne Hristiyan Ruslara karşı ortak mücadele etmek için teklifte bulunmuştur.⁷² Yapılan teklifte büyüklüğü İran tarafından kabul edilen Osmanlı Devleti'nden iki Müslüman ülke olarak Ruslara karşı ortak mücadele edilmesi istenmiştir. Ancak II. Mahmut, devlet içinde yaşadığı siyasî krizlerden dolayı bu teklife pek ilgi gösterememiştir.⁷³

Yine de Osmanlı Devleti ile İran arasında ilişkiler bir hayli düzelmiştir. İran bu durumu fırsat bilerek Şii mezhebi açısından kutsal yerlerin olduğu Irak bölgesinde 19. yy. ortalarına

⁷⁰ Cemil Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünnî-Şii İttifakı*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 127.

⁷¹ Ahmet Yöner, "Şii-Sünnî İlişkileri Bağlamında Günümüz Selefiligi", *e-makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 2, 2013, s. 211.

⁷² Cemil Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri...*, s. 126.

⁷³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 250.

doğru Şîleştirme faaliyetlerine başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin İranlıların bu hamlesine ses çıkarmaması Şîî nüfusun bu bölgede fazlaca yayılmasına sebep olmuştur.⁷⁴

19. yy. Osmanlı Devleti için sadece Şîî-Sünnî ilişkileri açısından değil aynı zamanda siyasî açıdan da hareketli bir dönemdir. Sözgelimi yeniçeri ocağının kaldırılması meselesi Osmanlı Devleti içerisinde birtakım isyanların çıkmasına sebebiyet vermiştir.

Sultan II. Mahmut zamanında yeniçeri ocağı ile ilgili problemler baş göstermeye başlamış ve II. Mahmut, yeniçerilerin ıslahı için gerekli gördüğü çalışmaları başlatmıştır. Bu amaçla Mayıs 1826'da yeniçeri ocağının ileri gelenlerinin de bulunduğu meşveret meclisini toplamıştır. Bu toplantı sonunda yeniçeri ocağının tamamen kapatılmasına ve bunların yerine ekşinci ordusu kurulmasına karar verilmiştir.⁷⁵

Yeniçeri ocağı, toplantıdan çıkan bu kararı kabullenmeyip tarihte vakay-i hayriye olarak bilinen büyük bir isyan çıkarmıştır. Tüm bu olumsuzluklardan sonra tekrar meşveret meclisi toplanmış ve toplantı sonunda yeniçeri ocağının yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediyye adıyla yeni bir ordu kurulması kararlaştırılmıştır.⁷⁶

Yeniçeri ocağı tamamen kapatıldıktan sonra Sultan II. Mahmut yeniçeri isyanını destekleyen kurumların cezalandırılması için çalışmalar başlatmıştır. Bu kurumların en başında Bektaşî tekkeleri olmuştur. Bektaşî dervişlerinden isyana katılan ve yeniçerileri cesaretlendirenlerin olması⁷⁷ gibi sebeplerden dolayı 8 Temmuz 1826'da meşveret meclisi Bektaşîlerin durumunu görüşmek için tekrar toplanmıştır. Toplantıya Sultanın yanı sıra Mevlevî, Nakşî, Halvetî, Celvetî ve Kadirî tarikatların şeyhleri de katılmıştır.⁷⁸

Bu mecliste Bektaşîlerin itikadî ve siyasî durumları tartışılıp karara varılmıştır. Buna göre son altmış yıl içinde yapılan bütün Bektaşî tekkelerinin yıkılması, tekkelerin içlerinde bulunan şeyhlerin araştırılması ve suçlu olanların cezalandırılması, suçsuz olanların ise sürgün edilmesine karar verilmiştir. Ayrıca son altmış yılın öncesinde yapılmış olan Bektaşî tekkelerinin çeşitli tarikatlerin emrine verilmesi emredilmiştir.⁷⁹

⁷⁴ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Yay. İstanbul 1992, s. 387-388.

⁷⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 146.

⁷⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 179.

⁷⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 154.

⁷⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 181.

⁷⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 182.

Bektaşiler, II. Mahmut'un vefat etmesi ve Tanzimat fermanı ile bir nebze olsun rahatlamıştır. Özellikle 1861 yılında tahta çıkan Sultan Abdülaziz'in döneminde Bektaşilere kolaylık sağlanmıştır. Yine de Osmanlı Devleti içerisinde Bektaşiler hiçbir zaman resmî olarak yer almamıştır.⁸⁰

Yukarıda belirttiğimiz gibi 19 yy.; Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı'nın ilan edilidiği, hem iç hem dış baskılardan Osmanlı Devleti'ni korumak ve devamlılığını sürdürmek için birtakım çalışmalar yapıldığı, tüm bunların yanında Cevdet Paşa'nın da değerli çalışmalar yaptığı ve fikirler ortaya koyduğu bir dönemdir. O, toplumun sorunlarını üstlenen ve sorunlardan kurtulmanın nasıl mümkün olacağını arayan bir devlet adamıdır. Bu nedenle tarih çalışmalarına büyük önem vermiştir. Toplum ve devlette ortaya çıkan sorunların kaynaklarını, gelişme seyirlerini büyük bir hassasiyetle tespit etmiştir. Bu hassasiyetin iki önemli nedeni vardır. Biri; iyi bir bilim adamı olması, diğeri de sorunların çözümü için sorunun iyi tanımlanması ve bilinmesi gerektiğini savunmasıdır.

1.3.1. Ahmet Cevdet Paşa ve Fırka-yı Islahiye Projesi

Fırka-yı Islahiye, göçebe aşiretleri yerleşik hayata geçirmek, onları tarımsal üretime sevk etmek ve göçebeliğe son vermek için Paşa'nın görevlendirildiği ve üzerinde durduğu bir projedir. Cevdet Paşa, kendi ifadeleriyle bu projeyi şu şekilde izah etmiştir: "Fırka-yı Islahiye adıyla bir fırka kurularak, kumandanlığı Dördüncü Ordu müşiri Derviş Paşa'ya, komiserliği de bana verildi. Öncelikle Kozan'dan başlanarak Anadolu tarafının tamamen devlet kontrolüne alınması ve bunun için çok iyi donatılmış bir askerî fırka oluşturulması ve benim de özel yetkilerle yani komiserlik ile bu fırkayla gitmem uygun görüldü."⁸¹

Bu projenin uygulamaya koyulduğu yerlerde;

- Nüfusun yazımı ve tahriri yapılması,
- Askerlik çağında olanların tespiti ve askere alma faaliyetinin gerçekleştirilmesi,
- Vergi alınma işleminin daha düzenli yapılması,

⁸⁰ Fahri Maden, *Bektaşilerin Serencamı*, Kapı yay., İstanbul 2012, s. 15

⁸¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat...*, s. 132.

- İdarî teşkilatlanmanın aktif olarak görev yapacak şekilde gerçekleştirilmesi gibi faaliyetler işleme konulmuştur.⁸²

1.3.2. II. Abdulhamid'in Pan-İslam Siyasetinde Ahmet Cevdet Paşa'nın Etkisi

Sultan II. Abdulhamid, Osmanlı Devleti'nin ciddi şekilde siyasî kargaşa içinde olduğu bir dönemde tahta çıkmıştır. Bu dönemde ilk olarak devlet bütünlüğünü korumak ve dış baskıları hafifletmek amacıyla olmuştur. İlk olarak Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan, farklı mezheplere mensup olan Müslümanları bir araya getirme çalışmalarına başlamıştır. Bundan dolayı II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetinde İslam unsurunun bariz bir şekilde öne çıktığı ve özellikle vurgulandığı bir dönem olarak kabul edilmiştir. Son zamanlarda yapılan araştırmalar, bunun daha çok 93 harbinden sonra yoğun bir şekilde gündeme geldiğini, dönemin özel iç ve dış siyasî şartlarında daha da öne çıktığı görüşünü ortaya koymuştur.⁸³

İslam dünyasının çok büyük bir kısmının Avrupalı devletlerce sömürgeleştirilmesi sonucu Osmanlı Devleti'ne siyasî müdahale ve baskının artması gibi gelişmeler de dış şartlar arasında göze çarpmaktadır.

Bu gerçeklerin ışığında devletin birliğini ve toprak bütünlüğünü koruyabilmek için öncelikle Müslüman unsurlara dayanılması gerektiği kanaatine varan II. Abdülhamid, devlet ideolojisi olarak “Ümmetçilik” veya “İslamcılık” faktörünü ön plana çıkarmıştır.⁸⁴ Pan-İslamizm veya İttihad-ı İslam olarak belirlenen politika ve yoğun olarak kullanılan İslami imaj ve motifler sayesinde esas itibarıyla İslam birliğine ulaşmakla birlikte dışta da müslüman kamuoyu desteği sağlamak ve bu destekle Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'ne tavrını etkilemeyi hedeflemiştir.

19. yy'ın ikinci yarısında kaygı verici şekilde Şîi problemi ile karşılaşmıştır. Irak bölgesinde fazlaca yayılmış olan Şîilerin, olası bir Osmanlı–Rus savaşında Rusların etkisi altına girebilir düşüncesinden dolayı II. Abdülhamid, bu dönemde yoğun bir şekilde mezhep

⁸² Sina Aşkın, Ahmet Cevdet Paşa ve Fırka-yı Islahiye, *Ahmet Cevdet Paşa (1823- 1895) Sempozyumu(içinden)*, Ankara 2009, s. 119.

⁸³ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm*, İsam Yay., Ankara 1997, 2. Baskı, s. 54.

⁸⁴ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm...*, s. 55.

birliği çalışmalarına başlamıştır. Bu konuda etkilendiği isimlerin başında Ahmet Cevdet Paşa gelmektedir.⁸⁵

II. Abdülhamid, şiî nüfusun yoğun olduğu bölgelerde uygulanacak yöntemler belirlemek üzere Cevdet Paşa ve Yusuf Rıza Paşa'nın görüşlerine başvurmuş ve bazı önemli kararlar alınmıştır. şiîlik propagandası amacıyla yazılan, Sünnîliği aşağılayan yayınların kaldırılması ve yapanların cezalandırılması, kutsal kabul edilen şiî türbelerin onarılması, şiî çocukların İstanbul'a getirilerek Sünnî bir eğitim almalarının sağlanması, şiî âlimlere maaş bağlanarak gönüllerinin alınması ve bölgede eğitim-öğretim faaliyetlerinin geliştirilmesinin yanında, halkın halifeye bağlılığının arttırılmaya çalışılması bu kararların başında gelmektedir. Tüm bu çalışmalar yapılırken şiî nüfusun rencide edilmeden yapılması kararı alınmıştır ve bu son derece önemlidir.⁸⁶

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere Cevdet Paşa, Pan-İslamizm siyasetinde önemli rol oynamıştır. II. Abdulhamid'in, bazen devlet hizmetinde bazen özel danışmanı olarak bilgi, tecrübe ve fikirlerinden istifade etmek için sık sık müracaat ettiği kimseler arasında Cevdet Paşa'nın tartışmasız önemli bir yeri olmuştur.

Paşa'nın *Tarih*'inin ve bizzat Sultan'ın isteğiyle hazırladığı *Maruzat*'ın, II. Abdulhamid'in başucu kaynakları olmasının yanı sıra Paşa'nın muhtelif vesilelerle ve çoğu kere istek üzerine Sultan'a sunduğu sayısız layihalar ve diğer raporlar genel olarak hemen her konuda Sultan'a rehberlik etmiştir. Buna ek olarak, "İslamcılık" siyaseti içerisinde değerlendirilebilecek alanlarda ise daha da yönlendirici olmuş hatta teşhis ve tedbir bazında Sultan birçok hususta ona itimat etmiştir.

Cevdet Paşa, hilafet konusunun önemli ve Sultan'ın bu hususta hassas olduğunu bildiği için bir taraftan ona bu konuda destek sağlayarak kendine güvenini artırmış, diğer taraftan da mesela hilafetin Mısır'a nakli dedikoduları dolaştığı zamanlarda, bu iş zerre kadar akli olanların düşünemeyeceği bir şey olup asrın anlayışının asla kabul edemeyeceği evham ve hayaletten ibarettir diyerek Sultan'ı rahatlatmıştır.⁸⁷ Paşa, aynı şekilde Osmanlı hilafetine

⁸⁵ Gökhan etinsaya, "Osmanlı Irak'ında şiî-Sünnî İlişkileri: II. Abdulhamid Dönemi (1890-1908)", Osmanlı'da Din ve Vicdan Hürriyeti (içinden), Editör Doç. Dr. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 142.

⁸⁶ Cemil Hakyemez, *Osmanlı-İran İlişkileri...*, s. 139-140.

⁸⁷ Osman Keskiöğlü, "Cemaleddin Afgani", AÜİFD, Cilt 10, Sayı 1, Ankara 1963, s. 222.

destek sağlamak düşüncesiyle, Şam Müftüsü Mahmud Hamzavî'den halifenin seçimi ile ilgili bir risale hazırlamasını talep etmiştir.⁸⁸

1.3.3. Osmanlı'nın Kendi Kendini Yönetme Prensibi ve Ahmet Cevdet Paşa

Cevdet Paşa en kapsamlı düşünen Tanzimat mensuplarından biri olarak göze çarpmış ve entelektüel birikimi ile çevresinde cereyan eden hizipçi çatışmalara mesafeli bir konum içinde kalmıştır. Fakat hepsine nazaran daha sosyolojik derinlikte düşünebilmiştir.⁸⁹

Cevdet Paşa'nın gördüğü ilk önemli husus, milliyetçilik süreçlerinin birbiri ile çatışmalı olan iki yüzünün, Osmanlı için bağdaşamaz nitelikte oluşudur. Yani aynı anda hem modern bir devlet kurmak hem de onu demokratize etmek mümkün değildir. Osmanlı için öncelik, yapı ve kurumlarını güçlendirmek ve pekiştirmek olmalıdır. Ona göre siyasal coğrafyaları etnik temel üzerinden bölmek 19. yy.'ın Avrupasına özgü bir hastalıktır. Tercih edilmesi gereken, siyasî bir coğrafya üzerinde yaşayan toplulukları bir arada tutan inanç birliğidir.

1878 Berlin Konferansı'ndan sonra II. Abdülhamid döneminde Almanya ile olan ilişkiler iyiden iyiye artmıştır. İngiltere ve Fransa'nın yönlendirdiği bir diplomasinin yerini Almanya ekolü almıştır. Bu da göstermektedir ki, Cevdet Paşa'nın Alman siyasal kültürüyle olan dolaylı entelektüel teması; kültürel, kurumsal ve yapısal düzeylerde rasyonalize olmuştur.

Cevdet Paşa'ya göre Hanedân-ı Osmânî'nin hilafetine muhalefet edenler asidir ve yapılması gereken İttihad-ı İslam'ın teminidir.⁹⁰ İslamizasyon, Rusifikasyon ya da Cermenizasyonun bizdeki karşılığıdır. Paşa'ya göre milletin bizdeki karşılığı etnik olamaz, olsa olsa dinîdir. Millet kavramını, etimolojik tabiatına sadık kalarak, asrın bir gereğini karşılamaya yönelik dile getirmiştir.

Cevdet Paşa devletin çürümesinde, azınlık sorunlarının büyümesinin oynadığı rolü görmüştür. Bütün bunların önünün alınması için yapılması gerekenin, yine usullerle çalışabilen liyakatli ve şer'î şerif ilkesini özümsemiş bir siyasî-ıdarî zümrenin üreteceği tedbirlere başvurmak olduğunu belirtmiştir. Yani öncelikli olan demokratizasyon değildir. Bundan ziyade devlet-teb'a ilişkilerindeki bir rasyonalizasyon ve yumuşamadır. Bu açıdan

⁸⁸ Yıldız Esas Evrakı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, 37-443/449vIII- 1858, s. 93.

⁸⁹ Süleyman Seyfi Ögün, "Self-Determinasyon Prensibi ve Ahmet Cevdet Paşa", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895) Sempozyumu* (içinden), Ankara 2009, s. 146.

⁹⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir...*, s.149.

bakıldığında onun düşünceleri bugün hala yaşadığımız, bir türlü üstesinden gelemediğimiz bir gerilimi işaret etmektedir.

1.3.4. Ahmet Cevdet Paşa ve Türk Modernleşmesi

Osmanlı toplumu Tanzimat'ı tecrübe ettiği dönemde, Batı'da sanayi devrimiyle, kültürel ve siyasal devrimle, demokrasiyle, demokrasinin tek evrensel yönetim biçimi haline gelmesiyle, sonrasında da aydınlanma felsefesiyle modern bir evren ortaya çıkmış ve bu modern evrenin dışında kalan ülkeler isteseler de istemeseler de o evrenden etkilenmişlerdir. Çünkü, bu evren, aynı zamanda küreselleşmeyi de ifade etmektedir. Yaklaşık bir sınır çizmek gerekirse, İngiltere ve Fransa'yı etkileyen ve değiştirip dönüştüren bu evren, dolaylı olarak Osmanlı Devleti'ni de değiştirip dönüştürmeye başlamıştır. Ancak Osmanlı'da meydana gelen değişme ve dönüşme; planlı, programlı bir değişme politikası olarak kendisini göstermiştir.⁹¹

O dönemde hem Cevdet Paşa, hem de ona yakın düzlemde düşünenler farklı versiyonlarla ortak bir sorunu dile getirmişlerdir. Osmanlı Devleti, yaşaması, güçlenmesi ve Avrupa karşısında ayakta tutulması gereken bir devlet olarak görülmektedir. Bu devletin ihtiyacı, merkezi bir devlet bürokrasisidir. Bu, doğrudan doğruya Batı'da ortaya çıkan modern millî devlet için de paralel bir ihtiyaçtır. Ancak Cevdet Paşa'nın da içinde bulunduğu ve temsil ettiği dönemin ihtiyacını bu paralel bakışla değerlendirmek mümkün değildir.⁹² Bu bakımdan Cevdet Paşa'nın devlet adamlığı döneminde kendisi ve Osmanlı halkının çoğunluğu bir yandan Hristiyanlığı, Hristiyan fikirlerini ve Hristiyan medeniyetini reddederken öte yandan Hristiyan Avrupa'da, alıp taklit edebileceği ve kendine uyarlayabileceği kadar işe yarar ve ilgi çekici pek çok şey bulmuştur.⁹³ Birçok açıdan İslam dünyasının 19. yy.'daki temsilcisi olan Osmanlı'nın ve Müslümanların, Batı medeniyeti ile girmiş olduğu ilişkileri günümüzden farklı olarak algılayan Cevdet Paşa ise, kendisinin ve mensubu olduğu toplumun modern dünyaya bakış açısının ne olması gerektiğini net bir şekilde ifade etmiştir. Ona göre yeni medeniyet şu esaslara dayanmalıdır;

⁹¹ Mümtaz'er Türköne, "Ahmet Cevdet Paşa ve Türk Modernleşmesi", *Ahmet Cevdet Paşa (1823- 1895) Sempozyumu* (içinden), Ankara 2009, s. 160.

⁹² Mümtaz'er Türköne, "Ahmet Cevdet Paşa...", s. 160.

⁹³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Boğaç Babür Turna, 7. Baskı, Arkadaş Yay, Ankara 2014, s. 58.

1. İslam dininin değişmesi, inanç, ibadet, ahlak gibi ana unsurların değişime uğratılması kabul edilebilir değildir.⁹⁴

2. Başka bir medeniyetten alınacak olan şeyler, İslam medeniyetinin mihenk taşı olan İslam şeriatına ve devletin prensiplerine uygun olmalıdır.⁹⁵

3. İslam uygarlığı, devlet ve otorite anlayışı, din, kültür, gelenek, bilim ve yasa gibi çeşitli prensipler açısından diğer uygarlıklardan farklıdır. Bir başka uygarlıkla kurulacak ilişkide bu hususlara dikkat edilmesi gerekir.

4. İslam uygarlığı bir başka uygarlıkla ilişki içerisinde bulunurken, kendi medeniyetini ve muhatap olduğu medeniyeti çok iyi tanımalıdır.⁹⁶

Ahmet Cevdet Paşa'nın fikirlerini dikkate aldığımızda onun bir başka medeniyetle ilişkisinde, sağlam ve değişmeyecek bir şekilde “biz şuuru”na sahip olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Ona göre bu şuuru taşıyan insanın farklı bir uygarlığın mensubu olduğu unutulmamalıdır. Mensubu olduğu medeniyetin yeniden inşasına çalışmak ve bunu amaç edinme şartıyla bir başka uygarlıkla rahatlıkla ilişki kurulabilir, alışveriş yapılabilir. Batı medeniyetleriyle çeşitli münasebetler içinde bulunmasına karşın bazı nedenlerden ötürü geri kalan Osmanlı medeniyeti, “biz şuuru”nu yitirmeden Batı medeniyetleriyle münasebetlerini rahatlıkla sürdürebilir. Batı medeniyetlerinden bu şekilde birçok değer kazanılabilir. Ancak bu durum zarurî ya da geçici bir durum olarak görülmelidir. Hedeflenen ise alınacak olanların kendimizce yeniden üretilmesini sağlamaktır. Ancak, Fransız anayasasının doğrudan Osmanlı toplumuna uyarlanması önerilerine karşı Hanefî fikhini yasalaştıran; yine Batı’da ortaya çıkan “Eski Çağ”, “Yeni Çağ” vb. tarih taksimlerine karşı İslam dünyasının tarih taksiminin İslam’ın ortaya çıkışıyla başladığını bu nedenle de bu tarihten önceki dönemin “Eski Çağ”, sonraki dönemin “Yeni Çağ” olduğunu, bu şekliyle yeni çağın da matbaanın bulunması ile iki bölüme ayrıldığını ileri süren hep bu “biz şuurdur”.⁹⁷

⁹⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir*,..., s. 95.

⁹⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*..., s. 199.

⁹⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*..., s. 220-221.

⁹⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat*..., s. 206.

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ AÇISINDAN

AHMET CEVDET PAŞA

İslam Mezhepleri Tarihi, İslam düşüncesinin gelişmesi bakımından özel bir önem taşır. Bu bilimin adında her ne kadar tarih sözcüğü yer alıyor olsa da, bir bilim dalı olarak sadece tarihi değil günümüzü de konu edinir. Bugünkü olayları araştırmada izlediği metodlar, sosyal bilimlerin diğer modern disiplinlerinin kullandıkları metodlardan (deney, gözlem, anket, görüşme vd.) çok farklı olmadığı söylenebilir. Bugüne bakan yönüyle Dinler Tarihi'nin, Etnografi'nin, Folklor'un, Antropoloji'nin, Sosyoloji'nin ve Siyaset Bilimleri'nin geliştirmiş olduğu araştırma metod ve teknikleri ile bunları düzenleyen metodoloji, İslam Mezhepleri Tarihi'ne de uygulanabilmektedir. Tarihi olayların araştırılmasında ise genel tarih metodolojisi, tarih felsefesi ve bunların araştırma metod ve teknikleri İslam Mezhepleri Tarihi için de geçerli metod ve teknikler olarak göze çarpmaktadır.

Bilindiği üzere; Kur'an ve Sünnet eksenli kurulmuş fikhî mezhepler dışında birçok dinî akım ve mezhep vardır. Bu mezhepler coğrafi açıdan farklılık arz etmektedir. Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu zengin ve geniş coğrafya göz önüne alındığında ise hem fikhî hem de itikadî açıdan mezhepsel çeşitlilik göze çarpmaktadır. Cevdet Paşa, çeşitli dinî akım ve mezhepleri barındıran bu coğrafyada yaşamını sürdürmüş ve bizzat yaşadığı dönemin manzarasını eserlerinde etraflıca kaleme almıştır. Onun eserleri, Vehhâbîlik, Dürzîlik ve Nusayrîliğin özellikle 19. yy'daki durumu hakkında bilgi vermesi açısından da birinci derecede önemi haizdir.

2.1. Tarihçiliği

Cevdet Paşa; tarihi, “önemli birçok olayı olduğu gibi yazıp anlatmak” şeklinde tanımlamaktadır.⁹⁸ Tarihî olayların yazımında tarafsızlığa dikkat edilmesi gerektiğini, ancak bunun bazen çeşitli şartlar sebebiyle mümkün olmadığını ileri süren Cevdet Paşa’ya göre tarihçiler, çağdaşlarının büyük bir bölümünü, özellikle de devlet yönetiminde bulunanları çoğu zaman bazı sebeplerden ötürü ya çok severler ya da onlardan nefret ederler. Bu bakımdan, doğal olarak düşünce ve fikirleri bir yöne eğilim gösterir ve buna göre üslup kullanırlar. Böylece çağdaşlarının biyografilerini açıklama esnasında ifrat ve tefritten kurtulamazlar. Gerçekler ancak, olayların araştırılması ile ortaya çıkar.⁹⁹

Cevdet Paşa’nın tarihçilik değeri her şeyden önce *Tarih-i Cevdet* adı verilen 12 ciltlik eserine dayanır. Bu eserinden başka tarih konusunda kaleme aldığı birçok eseri vardır ve önemlileri şunlardır:

1. *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa*,
2. *Maruzat*,
3. *Tezakir-i Cevdet (Tezkire-i Cevdet)*,
4. *Mukaddime-i İbn-i Haldun*, (İbn Haldun’un 1. kitabının 6. faslının tercümesi)
5. *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*.

Klasik İslam tarihçiliğinin “ilmi tarihçilik” ekolünü izleyen Cevdet Paşa, Osmanlı tarihçiliğinin Katip Çelebi, Münecimbaşı ve Naimâ’da görülen klasik geleneğini devam ettiren son temsilcisidir.¹⁰⁰ Vak’anüvis sıfatıyla yazdığı ve Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile başlayıp yeniçeriliğin kaldırılışına (1826) kadarki devreyi içine alan *Tarih-i Cevdet*’inde bu geleneğin izlerini görmek mümkündür.

Onun tarih anlayışı bize bilinç konusunda önemli ipuçları vermektedir. *Tarih-i Cevdet*’in ilk sayfasında, bazı insanların maziden aldığı öğretici, düzenli ve gerekli bilgiler ile hayırlı işler yaptığı belirtilmiştir. Yine bu nitelikteki insanların, eskileri geçerek daha ileri bir görüşe varmayı uğraşı sebebi saydıkları ileri sürülmüştür. Eldeki bilgilerle, geçmişten bugüne

⁹⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 115.

⁹⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 110.

¹⁰⁰ Bekir Kütükoğlu, “Tarihçi Cevdet Paşa”, *Ahmet Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler*, İstanbul 1986, s. 110.

gelip olayların asıl sebeplerini keşfetme yeteneğine sahip olanlar saygıdeğerdirler.¹⁰¹ O, saygıdeğer olmayı, bir bakıma, geçmişin hesabını görerek geleceğe yönelme bilincine bağlı olarak tasvir etmiştir. Bu tutum, tarih bilincinin en iyi göstergeleri arasındadır.¹⁰² Tarihin faydasına gelince, tarih ilmi; geçmiş olayları ve bunların sonuçlarını halka öğretirken, devlet adamlarına da bilinmesi gereken sırları öğretir.¹⁰³

Geçmiş olaylara ait kitapların yazılmasında ve okunmasında asıl aranan ve istenilen nedir¹⁰⁴ sorusu bize, Cevdet Paşa'nın tarihsel birikimden beklentilerinin neler olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Cevdet Paşa'ya göre tarihin görevleri arasında, gelecek nesilleri iyi davranışlarda bulunma yönünde uyarmak ve yaşanan iyiliklerden faydalanmalarını sağlamak ve geleneklere dayanak olmak vardır. Tarihsel birikim, dünyanın, insanlığın, geçmişinden şimdiki ve gelecek toplumlara haber verme aracı olduğu gibi, dünya çapında yaşayan örnekleri, hatıraları ve uygulamaları içeren bir olgudur. Ayrıca geçmişte muhtelif milletlerin birbirlerine nispetle üstünlük ve ileri değerinde olduğunun ölçüsü de tarihtir.¹⁰⁵

Cevdet Paşa'nın tarih çalışmalarındaki amacının, büyük ölçüde siyâsî kaygılar tarafından belirlendiği görülmektedir. Ona göre, ilim olarak tarih, herkese, özellikle de devlet adamlarına geçmişteki gizli ve saklı olayları öğretip duyurmakla görevli olduğu gibi, halkın bütün dünyaya ait menfaatlere dönük olarak, okuyup, değerlendireceği ve yönetici devlet adamlarınca da el üstünde tutulan, menfaatleri çok olan bir ilimdir.¹⁰⁶ Cevdet Paşa, bu genel faydacı yaklaşımını, devlet örneğiyle desteklemiştir. Ona göre, devlet düzeninin korunması, devletin eski usullerinin tarih aracılığıyla tespit edilip saklanması ve yeri geldiğinde günün şartlarına uygun bir şekilde yeniden ele alınarak devlette kullanılması faydalı olur. Bu nedenle tarih eğitim ve öğretimi çok gereklidir.¹⁰⁷ Devlet adamlarının, her şeyi kendileri yaşayarak öğrenemeyeceğine göre, başkalarının tecrübelerinden faydalanmaları gerekir. Faydalanılan kaynakların önemli bir kısmını tarihler oluşturur. Kendi yüzyıllarının olay ve haberlerini kayıpla sonra gelenlere bırakanlar hayırlı davalarında öncü olmuşlar, hayır dualar almışlardır. Ayrıca insan, geçmiş ile geleceğin durumunu kavramak, bundan da öte, ezel ile ebed

¹⁰¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i ...*, s. 13.

¹⁰² Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i ...*, s. 13.

¹⁰³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i ...*, s. 34.

¹⁰⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i ...*, s. 23.

¹⁰⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i ...*, s. 23.

¹⁰⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i ...*, s. 13.

¹⁰⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i ...*, s. 13.

sınırlarına nüfuz etmeye çalışmaktadır. Bu insanın tabiatında vardır.¹⁰⁸ Geçmiş ve gelecek var olma ve kimlik kazanma için gerekliyken, ezel ve ebed entelektüel bir merak yanında, bir inanç unsuru olarak da insan olmanın şartları arasında yerini alır. Geçmişle gelecek arasındaki bağın üst seviyelerde kurulması tarih bilincinin de seviyesini gösterir. Bu bilincin ortaya çıkmasında çok önemli katkı sağlayan tarih bilimine, Cevdet Paşa'ya göre, insanın manevi olarak ihtiyacı vardır.¹⁰⁹ Bu sebeple tarih araştırmalarına daha fazla kaynak, zaman ve daha fazla önem vermek gerekir.

Görüldüğü gibi Cevdet Paşa, tarihi, geleceği belirleme ve gelecekte mümkün olduğunca az hata yapmanın yardımcı unsurlarından biri olarak göstermiştir. Tarihi bir yandan ictimâileştirmiş, bir yandan da devletin yaşayabilmesi için bu ilmin ne kadar vazgeçilmez olduğunu göstermiştir.¹¹⁰ O, zihninde oluşan devlet modelini gerçekleştirmek için kuracağı temeli ve kullanacağı malzemeyi tarihten derleyerek kaleme almıştır.¹¹¹

Ahmet Cevdet Paşa; İbn Haldun ve diğer sosyal tarihçiler gibi tarihî olayların çokluğunu, sosyolojik bir geometriye oturtmuştur. Özellikle Osmanlı realitesi ile Avrupa realitesindeki farkı, tarih içindeki yerine oturtarak, kendi medeniyetini dünya medeniyetler tarihi içinde yeniden şekillendirmiştir. Cevdet Paşa, Batı dünyasında yapılan toplumsal evrim şemalarına (Tönnies'in Gemeinschaft- Gessellschaft ayrımı, Oswald Spencer'ın askerî ve endüstriyel toplum ayrımı) ait olduğu toplumun gerçekliğinden yola çıkarak ve ilk şeklini İbn Haldun'da bulduğumuz şemayla bir yenisini katar. O, toplumların geçirdiği tarihsel süreç ve merhaleleri şu şekilde tasnif etmektedir:

- a) Çadırlarda oturan ve zorunlu ihtiyaçlarını gidererek nesillerini sürdüren göçebe kabileler,
- b) Köylerde veya şehirlerde oturarak, belli bir ölçüde de olsa medeniyetten, ilim ve sanattan istifade eden insanlar,
- c) Devlet kurarak, bir devletin himayesinde, kemâlât-ı insaniyelerini tamamlayan, düşman ve yabancı endişesinden kurtulan toplumlar.¹¹²

¹⁰⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 13.

¹⁰⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 13.

¹¹⁰ Ümit Meriç, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, 3. Baskı, İnsan Yay., İstanbul 1992, s. 21.

¹¹¹ Mükrimin Halil Yinanç, *Tanzimat'tan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 576.

¹¹² Ümit Meriç Yazan, "Bir Osmanlı Sosyoloğu...", s. 11.

Cevdet Paşa çalışmalarında özellikle de *Tarih-i Cevdet* ile *Tezakir*'de, tarihsel bilinci gündemde tutarak toplumsal sorunların kaynağına inmek suretiyle, teşhisini doğru koyma kaygısı taşıdığı izlenimini vermektedir. Çünkü, bilincin ortaya çıkmasıyla insanın doğasını (kültür) belirlemesi arasındaki ilişki önemlidir. Bu, ancak hafıza terimini kullanarak açıklanabilir. İnsanın; uzak geçmişte, geçmişi şimdiden ayırmasıyla, insanlık kadar eski olan tarih fikri ortaya çıkmıştır. Ayrım işleminde geçmişin unutulup gitmesine müsaade edilmemiş ve hafızada korunması sağlanmıştır. Hafızanın ortaya çıkışı ve kullanılışı da, bilincin ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹¹³ Bilinçli bir deneme, problemin ilişkilerini de göz önüne almak durumundadır. Ayrıca, tarih, siyaset, kültür gibi konuların incelenmesinde sınırlar daha da genişleyerek, söz konusu edilen çalışma alanıyla başka kültür dünyalarının ilişkileri de dikkate alınmak durumundadır. Çözölmeye çalışılan problem ya da araştırılan herhangi bir konu, öncelikle ait olunan kültürün verilerini kullanarak, ihtiyaç duyulduğu takdirde başka kültürlerden yardım alınarak, sistem içinde temellendirilir. Dolayısıyla konu, bütünlük içinde anlaşılır. Toplumun bunalım dönemlerinde, araştırmaya konu edinilmiş herhangi bir sorun, o toplumu taşıyan kültürün bütününe genel özellikleriyle göz önünde bulundurmak ve sorunu bir sistem içinde değerlendirmek bilincin insana kazandırdığı en önemli niteliklerden biridir.

Cevdet Paşa, vak'anüvis olarak yazdığı 1774 -1826 tarihleri arası dönemi konu alan *Tarih-i Cevdet*'te, önceki vak'anüvislerden farklı bir tutumda olduğunu göstermiş ve farklılığını da ifade etmiştir. Zikredilen çalışmasının başında, kendinden öncekilerin namını yeniden ortaya koyacağını ve sonra gelecek olanların hayır dualarını alacağını belirterek,¹¹⁴ iddialı olduğunu göstermiştir. Cevdet Paşa çeşitli kaynakları¹¹⁵ araştırmasına katmakla beraber onun asıl niteliği özgün düşünceler üretmesinde yatmaktadır. Babinger'e göre; seleflerinin eserlerinden bağımsız bir düşünüşle, kronolojik bir sıraya uyma gayreti gösterilmemiş aksine savaşlar ve iç olaylar birbirlerine karıştırılmamıştır.¹¹⁶ Sorunlar üzerindeki açık merakı meseleyi eksik anlatmasına müsaade etmemiştir. Bir tarih bilinci oluştururken devletin yaşaması için kurumların yaşaması gerektiği savını ön planda tutmuştur. Tanpınar'ın bildirdiği gibi, devletin tarihini adeta kurumların tarihinde inceliyor düşüncesini uyandıracak kadar derin bir perspektifle toplumu Batılılaşmaya götüren hadiselerin üzerinde

¹¹³ James Shotwell, *The History of History*, Vol. I. Columbia University Press, New York, 1939, p. 12.

¹¹⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 14.

¹¹⁵ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, (çev. Çoşkun Üçok), Kültür Bakanlığı yay, Ankara 1992, s. 410.

¹¹⁶ Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları...*, s. 410.

durmuştur. Belirli bir fikrin müdafaasını yapan ve bu yüzden zarurî olarak tenkit fikrine dayanan bir eser için bundan doğal bir şey olamazdı.¹¹⁷

2.1.1. İbn Haldun ve Ahmet Cevdet Paşa

İslam düşünce tarihinde hayatları, yaptıkları ve düşündükleri ile birbirine çok benzeyen iki şahsiyet bulunmaktadır. Bunlardan biri 14. asırda yaşayan Tunuslu İbn Haldun (1332-1406), diğeri ise 19. asırda yaşayan Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895)'dir. 19. yy.'a kadar İbn Haldun'a benzer bir düşünürün yetişmediği görülmekle birlikte¹¹⁸ birçok Osmanlı tarihçisi ve devlet adamının İbn Haldun'a atıflarda bulunup ondan söz ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle Kâtip Çelebi (1609-1659), Halepli Mustafa Naîmâ (1655-1716) ve Cevdet Paşa gibi bazı Osmanlı bilim adamı ve tarihçileri İbn Haldun'dan önem ve övgüyle bahsetmişlerdir. Hatta İbn Haldun'u Osmanlı'ya tanıtan ilk kişinin Kâtip Çelebi olduğu bilinmektedir. Fakat onu gerçek biçimde anlamaya Cevdet Paşa kadar yaklaşan olmadığı söylenebilir. Bu sebeple Osmanlı tarihçileri içinde İbn Haldun ile fikren ve fiilen alakadar olmak itibarıyla en çok Cevdet Paşa üzerinde durmak gerekmektedir.¹¹⁹ Çünkü Cevdet Paşa'nın kendisi gibi devlet adamı ve tarihçi olan İbn Haldun'un başta tarih felsefesinden ve medeniyet görüşünden etkilendiği gözlemlenebilmektedir.

Bilindiği gibi tarih felsefeleri, karışık ve çok sayıda tarih olayları arasında bir düzen kurma, kanun vaz'etme fikir ve gayretinden doğmuştur. İslam düşünce tarihinde ilk tarih felsefecisinin İbn Haldun olduğu konusunda ilim adamları hemfikirdirler.¹²⁰ Hatta Batı düşünür ve tarihçilerinin en meşhur olanlarından Arnold Toynbee, İbn Haldun'dan "herhangi bir zamanda, herhangi bir ülkede, herhangi bir zihin tarafından yaratılmış en büyük tarih felsefesinin sahibi" olarak söz etmektedir.¹²¹ İbn Haldun'un *el-İber* isimli genel tarih kitabına yazdığı giriş olan *Mukaddime*, Osmanlı tarihçi ve devlet adamlarının da dikkatini çekmiştir. Nitekim *Mukaddime*'nin Arapça dışındaki dillere yapılan ilk çevirisi Pirizade-Cevdet Paşa'ya ait Osmanlıca çeviridir.¹²²

¹¹⁷ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19'uncu Asır Türk...*, s. 170.

¹¹⁸ Mehmet Şahin, "Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişimine Kısa bir Bakış", *Türk yurdu (Türk Düşünce Hayatı Özel Sayı)*, Cilt: 11, Sayı 44, Ankara 1991, s. 78.

¹¹⁹ Mehmet Şahin, "Türkiye'de İktisadi Düşüncenin...", s. 77.

¹²⁰ Mehmet Eröz, *İktisat Sosyolojisine Başlangıç*, 3. Baskı, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1977, s. 40.

¹²¹ Arnold J. Toynbee, *A Study of History*, Oxford University Pres, V. III, 1955, p. 322.

¹²² İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Süleyman Uludağ), C. I, İstanbul 2015, s. 94-129.

Cevdet Paşa'nın düşünce yapısının oluşumunda İbn Haldun'un etkisi önemli bir yer tutar.¹²³ Özellikle tarihin tanımı, asabiyet ve tavırlar nazariyesi gibi noktalarda pratik bir biçimde görülen bu etki, tarihi olayların izahında da görülmektedir. Muallim Cevdet de, Ahmet Cevdet Paşa'nın gerek Darümuallimin hocalığı döneminde gerekse bütün hayatı boyunca İbn Haldun'un metodunu izlediğini belirtmektedir.¹²⁴

Cevdet Paşa'nın tarih görüşünün temelini "ibret" anlayışının oluşturduğunu söyleyebiliriz.¹²⁵ Cevdet Paşa'ya göre tarihte yaşanan hadiseler, ibret alınması gereken konulardır.¹²⁶ Tarihten amaç, ortaya çıkan durumun doğruluğunu veya yanlışlığını anlamak, hakikati ortaya çıkarmak ve bunlardan tercübe edinmektir.¹²⁷ Yine tarih okumaktan maksat ve fayda, sadece bir meselenin hangi tarihte meydana geldiğini bilmek değildir. Tarih kitapları, geçmiş olayların iyi ve kötüsünü, haklı ve haksızını gelecek kuşaklara anlatıp ibret almaları için yazılmalıdır. Bu bakımdan tarihçinin temel görevi doğruyu söylemektir. Bu, genel bir kuraldır.¹²⁸ Hilmi Ziya Ülken'in tespitlerine göre, Cevdet Paşa tarafından kullanılan bu ifadeler, İbn Haldun'un tarih usulünde doğru ve yanlış ayırtetmekte kullandığı kuralla tam bir bütünlük arz etmektedir. Bu kural zihinden değil, bizzat olayların tahlilinden çıkmaktadır.¹²⁹ Osmanlı devrindeki birçok tarihçinin tarih anlayışları üzerinde tesiri görülen İbn Haldun'daki bu yaklaşım, Cevdet Paşa için de söz konusudur. Cevdet Paşa, ortaya çıkan bütün olayları, çok eskilerden beri ardı ardına ve birbirine bağlı olarak gelişen birtakım başlangıç ve adımların tabii sonucuna bağlamaktadır. Ona göre, gerçek sebepler gösterilmeden, sadece olayların hikayesi ile hakikat anlaşılmaz.¹³⁰ Olayların temeline inip esas sebepler aranıp bulunmalıdır.¹³¹ Bunun yanında rivayetlerin doğruluğu araştırılmalı, meydana gelen değişiklik ve gelişmelerin hangi sebeplerden ötürü ve başlangıçlarının nasıl ortaya çıktığı bilinmelidir. Tarih ilminin işlevi budur.¹³² Kainattaki olayların ortaya çıkış sebeplerini arayıp bulan tarih ilmi, bu yönüyle felsefenin de temelini oluşturur. Cevdet Paşa'nın tarih felsefesinin temelini anlatan bu cümleler, yukarıda da belirtildiği gibi İbn

¹²³ Z. Fahri Fındıkoğlu, "Türkiye'de İbn Haldunizm", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 161.

¹²⁴ Muallim Cevdet, "Darümuallimin'in Yetmişbirinci Sene-i Devriyesi Vesilesiyle Müessesenin ilk Müdürü Cevdet Paşa'nın Hayat-ı İlmiyesi Üzerine Konferans", *Tedrisat Mecmuası*, Cilt: VII, Sayı: 39, Dersaadet 1333, s. 436.

¹²⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 195.

¹²⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, Bedir Yay., İstanbul 1995, s. 579.

¹²⁷ Ümit Meriç, *Cevdet Paşa'nın Toplum...*, s. 32.

¹²⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 16.

¹²⁹ Hilmi Ziya Ülken, *İslam Düşüncesi*, Ülken Yay., İstanbul 2005, s. 256.

¹³⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 163.

¹³¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 218-219.

¹³² Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih - i...*, s.138.

Haldun'un *Mukaddime*'sinde bahsettiği felsefî ve sosyal içerikli yaklaşımlarıyla paralellik göstermektedir.¹³³

Cevdet Paşa, İbn Haldun hakkındaki kanaatlerini *Mukaddime* tercümesinin başlarında şöyle ifade etmiştir: “İbn Haldun her işittiğini kağıda döken ve tarih kitaplarını birtakım hurafelerle dolduran tarihçileri tenkid eder ve rivayetlerin doğrusunu yanlışından ayırmakta tek ölçü tanır; naklolunan bir maddenin imkan ve değişimini temyiz ve tasdik etmek. İnsanın toplumsal münasebetleri ele alınıp anlaşılmadan medeniyetin geçirdiği evreler hakkında vuzuha (açıklık) varmak imkansızdır. İbn Haldun bu inceliği anlayıp medeniyetin yaşamış olduğu süreci altı bölüme taksim ederek bağımsız bir ilim kurmuştur. Kendi icadı olan bu fenn-i müstakil, tarih için bir mihenk taşıdır.”¹³⁴

2.1.2. Ahmet Cevdet Paşa'nın Kullandığı Kaynaklar

Ahmet Cevdet Paşa Avrupa tarihini bilmesi hasebiyle “Şark vak'anüvisliğine, Garb tarih sistemini aşlamıştır.”¹³⁵ “Fikirlerinin teşekkülünde Michelet ve Taine gibi tarihçiler çok etkili olmuştur. Ayrıca Hammer, Buckle, Macauley ve Montesquieu gibi Avrupa mütefekkirlerinden çok istifade etmiştir.¹³⁶ Bunların dışında Cevdet Paşa tarihini kaleme alırken bazı Batı kaynaklarının tercümelerinden yararlanmıştı. Ancak onun Batı tarih sistemleriyle yakın bir münasebeti olduğu düşünülemez ve buna ihtiyacı olmadığı bilinmektedir.”¹³⁷

Tarih-i Cevdet'in kaynakları bilinmektedir ve büyük bir titizlik ile tespit edilen bu kaynaklar arasında ne Montesquieu, ne Buckle, ne de Macauley'in eserleri vardır. Cevdet Paşa'nın tespit ettiği kaynaklar ekseriyetle *Tarih-i Cevdet*'in sahası dahiline giren yıllarda yazılmış tarih veya vesikalardır. Bunları mahiyetleri itibarıyla beş kısma ayırabiliriz.¹³⁸

¹³³ Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Yay., İstanbul 1981, s. 158.

¹³⁴ İbn Haldun, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun*, (Çev. Ahmet Cevdet Efendi), İstanbul: Takvimhane-i İstanbul 1277, s. 3.

¹³⁵ Ebul'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden...*, s. 41.

¹³⁶ Muallim Cevdet, “Cevdet Paşa'nın Hayat-ı İlmiyesi”, *Tedrisat Mecmuası*, Haziran 1339, no: 39, s. 435.

¹³⁷ Ali Ölmezoğlu, *Cevdet Paşa, Hayatı ve Eserleri*, Celal Bayar Üniversitesi Yay., Manisa, 2002, s. 10.

¹³⁸ Ali Ölmezoğlu, *Cevdet Paşa, Hayatı ve...*, s.70-71.

1. Hazine-i Evrak kayıtları: Muhtelif resmî vesikalar, siyasî müzakere ve toplantıların mazbataları,
2. Osmanlı Vak'üniş ve tarihçilerinin eserleri, notları, sefaretnameler, layihalar, hatıralar, mecmualar,
3. Muhtelif Arap tarihçilerinin eserleri ve özellikle Farsça yazılmış tarihler,
4. Osmanlı Devleti'ne bağı ancak merkezden uzak olan Kırım, Kafkasya, Arabistan gibi yerler hakkında yazılan tarihler,
5. Tarih, tetkik, layiha, hatıra, muhabere ve Avrupa tarihi hakkında yazılan ilmi yazılar.

Görülüyor ki Paşa bibliyografyasında Avrupa dili ile yazılmış tek bir kitabın orijinal ismini vermemektedir. Ona göre batı ancak bir malzeme yığıdır. Bu yığından ihtiyaç duyduğu vesikaları kendisi seçer ve değerlendirir. Onun asıl kaynağı kendisinden önceki müverrihlerin eserleridir.¹³⁹ Onların sunduğu zengin malzemeyi büyük bir itina ile ayıklamış, bir 19. asır devlet adamının dikkatiyle yeniden değerlendirmiştir.

2.2. Devlet Adamı Olarak İslam Mezhepleriyle İlgili Faaliyetleri

Ahmet Cevdet Paşa, İslam mezhepleriyle ilgili bilgi kaydı esnasında sosyolojik yaklaşımlar sergileyerek, tarihçiliğini ileri taşımış, ancak bunu yaparken “İslam'ın bir savunucusu, Ehl-i Sünnet ve Hanefî ekolü mensubu olan Osmanlı Devleti'nin bir görevlisi sıfatıyla”¹⁴⁰ “Vehhâbîleri ve Şeyh Bedrettin'in temel fikirlerini sapkın”¹⁴¹ olarak nitelemiştir. Dinleri, hak dinler ve batıl dinler olarak iki gruba ayıran Cevdet Paşa, İslam'a en yakın din olarak, batıl dinler arasında saydığı Hristiyanlığı göstermiştir.¹⁴²

Cevdet Paşa, siyasî tarih alanının dışına çıkarak, *Tarih-i Cevdet* isimli eserinde “Mısır Ahvali, Cebel-i Lübnan İdaresi, Necid ve Hicaz bölgelerindeki Vehhâbî olayları, Nusayrîlerin ve Dürzîlerin örf, adet ve dinî inanışları başlıklarıyla, Osmanlı tebaası olan Araplara yönelik

¹³⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19'uncu Asır Türk...*, s. 145.

¹⁴⁰ Cevdet Akkaya, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Din ve Cemiyet Görüşü* (YLT), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Kayseri, YÖK Dokümantasyon Merkezi, No: 20977, 1992, s. 76.

¹⁴¹ Cevdet Akkaya, *Ahmet Cevdet Paşa'nın...*, s. 86-87.

¹⁴² Cevdet Akkaya, *Ahmet Cevdet Paşa'nın...*, s. 45-46.

sosyolojik yaklaşımlar¹⁴³ sergilemiştir. İslam dünyası ve Osmanlı Devleti'ndeki Şîilerin mevcut durumları ile ilgili olarak; Yemen'deki Zeydiye mezhebi, Cebel-i Lübnan Şîileri ve Irak'taki İmamiye Şîileri hakkında bilgiler vermiştir. Buna göre; Sünnîler ile Şîiler arasındaki ihtilaf pek kadîm ise de ittihadlarına mâni olacak derecede aralarında bir düşmanlık yoktur. Ancak bazı siyasî meselelerden dolayı biri diğeri hakkında pek ziyade düşmanlık beslemiştir diyen Cevdet Paşa, bundan sonra ilk Osmanlı halifesi olan Yavuz Sultan Selim Han'dan itibaren gelişen Sünnî-Şîî ilişkilerini şöyle özetlemektedir;

“Sultan Selim ile Şah İsmail arasındaki siyasî çekişmeler yüzünden İran'da mesele, Sünnî büyüklerine küfür, Osmanlı'da ise İmamiye'yi tekfir derecesine vurdurulmuştur. Ancak günümüze (19.yy.'a) gelindiğinde ise, Hristiyan devletlerin zorbalık ve tahakkümlerine karşı İslam ümmetinin tümüyle kelime-i tevhid üzere ittihad (birlik) etmesi faraz-i diniyyedir. Hem Sünnî dünyada hem Şîî dünyada bu teşebbüsün gerçekleşmesi için bekleyenler vardır. Sünnîler indinde mesele hilafete sığınma vasıtasıyla icra olunabilir; ama İmamiye indinde İran Şahı, din ve mezhep bakımından bir meziyete sahip değildir. Onun siyasî teşebbüsleriyle maksat hâsıl olmayıp İmamiye müctehidlerinin himmetleri ihtiyaç görülmektedir. Bunların da birçoğu Osmanlı Devleti tebaasından olduklarından bir araya getirilmeleri kolaydır. Kısaca, iki taraf arasındaki husumetin giderilmesi Osmanlı Sultanı'na düşen bir vazifedir.”¹⁴⁴

Osmanlı Devleti'nde mezheplere dair iki tutum olduğu söylenebilir. Birincisi onları örtbas edip görmezden gelmek, ikincisi de İslam dinî içerisinde kabul etmektir. Nitekim Osmanlı'da millet şeklinde örgütlenmenin ne demek olduğunu biliyoruz. Ehl-i Kitap veya Zımmî statüsü altında İslam'ın bir bakıma tanıdığı farklı inanç toplulukları; özel statü, özel idarî-malî düzenlemelerle idare edilirdi. Müslüman tebaa için ise böyle bir düzenlemeden söz edilemezdi. İslam, devletin kendisiydi. Ehl-i Sünnet dışındaki zümrelerin bu şekilde örgütlenmesi söz konusu değildi. Var olan liderler de (Dürzî ve Yezîdî şeyhleri) idare tarafından muhatab alınsalar bile, bir millet teşkilatının başı olarak tanınmazlardı. Sözü edilen bu gruplar İslam dinî içinde sınıflandırılırken bir zaruret gereği böyle bir Râfîzî olarak adlandırılırdı.¹⁴⁵

¹⁴³ Emrullah Yüksel, “Tarihi Cevdet ve Araplar” *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu(içinde)*, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınlar/232, 2009, s. 167.

¹⁴⁴ Yıldız Esas Evrakı, Başbakanlık Osmanlı..., 14/88/11-b/12, 1858.

¹⁴⁵ İlber Ortaylı, “Alevîlik, Nusayrîlik ve Bab-ı Âli”, *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Aleviler Bektaşiler, Nusayriler* (içinden), Ensar Neşriyat. İstanbul 1999, s. 37-40.

Cevdet Paşa daha sonra bu konuda alınması gereken önlemleri şu şekilde sıralamaktadır. Bunlar;

1. Medine'deki Ehl-i Beyt ve Şîî büyüklerinin türbelerinin tamirinin yapılması,
2. Atabat'taki ziyaret yerleri ve türbelere İstanbul'dan hediyeler gönderilmesi,
3. Atabat'ta yaşayan İmamiye müctehidlerinin doğru bir siyasetle ve Sünnî ulemayı kırmayacak şekilde Osmanlı Devleti tarafına çekilmesidir.

Son olarak ise, eğer müctehidler Osmanlı tarafına çekilebilirse, hem ülkedeki Şîî tebaa İran'a eğilim'den kurtarılır hem de İran üzerinde siyasî bir avantaj yakalanır ve Şîî ulema belki büsbütün iki taraf arasındaki ihtilafı kaldırabilirler diyerek bitirmiştir.¹⁴⁶

2.3. Eserlerinde Ele Aldığı İslam Mezhepleri

2.3.1. Dürzîlik

Dürzîlik, Fâtîmî Halifelerinden Hakim bi-Emrillah'ın veziri Hamza b. Ali tarafından kurulmuş bir mezheptir.¹⁴⁷ Dürzîler, Suriye ve özellikle Lübnan taraflarında yaşamış ve yaşamaya devam etmektedir. Çağımızda yoğun olarak buldukları yer (Cebel-i Duruz) Dürüz Dağı'dır. Dürzîlerin en tanınmış dâîlerinden (propagandacılarından, tebliğcilerinden) birisi Anuştekin Dürzî'dir. Bu mezhebe Dürzî ismi bu şahsa nisbetle verilmiştir.¹⁴⁸ Oysa Dürzîlere göre, Hamza b. Ali'nin liderliğindeki bu yeni ilahî davete bağlananların asıl adı, *Muvahhidûn*'dur ve kendilerine *Ehlu't-Tevhîd* denmesini tercih ederler.¹⁴⁹ İnanışlarına göre Allah, Hakim'e hulul etmiş, Hakim şeklinde tecessüm etmiştir ve Hakim'den başka ilah yoktur.¹⁵⁰

Dürzîlerin itikatları ve şeriatları İslam'dan çok farklıdır. Fakat onlar bu şeriatlarını ve akîdelerini ellerinden geldiği kadar gizli tutmak isterler. Nasları te'vil ederler. Ancak zina etmek veya yalan söylemekten son derece sakınırlar. Şu dört esası bilmek onlar için farzdır:

¹⁴⁶ Yıldız Esas Evrakı, Başbakanlık Osmanlı ..., 14/88/11-b/12, 1858.

¹⁴⁷ Ağâh İbrahim Çubukçu, *Gazali ve Bâtınlık*, Resimli Posta Matbaası, Ankara 1964, s. 35.

¹⁴⁸ İsmail Hakkı İzmirli, *Dürzî Mezhebi*, Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı: 2, İstanbul 1926, s. 68.

¹⁴⁹ Nasib Sami Makarem, *The Druze Faith*, New York, 1974, s. 20.

¹⁵⁰ Ignac Goldziher, *İslam'da Fıkıh ve Akâid*, (çev. İlhan Başgöz), Ardıç Yay., Ankara 2004, s. 216.

1. Hakim bi-Emrillah'ı Allah olarak tanımak: Hakim bi-Emrillah, Dürzîlere göre ilahtır. İnsan şeklinde tecessüm etmiştir. O hem ruhtur, hem bedendir. İlah birçok farklı insanda birçok defa zuhur etmiştir. En sonunda da Hakim bi-Emrillah biçiminde zuhur etmiştir. Ölümü sadece zahirî bir ölümdür ancak gerçek manada ölmemiştir ve gizlenmiştir.

2. Emri bilmek: Emir, Hamza b. Ali'den ibarettir. O yaratıkların en şereflişidir ve ilk yaratılan varlıktır.

3. Hududu tanımak: Hudut, Dürzîlerce kutsal olan emirleri öğretmeye ve yapmaya memur olanlara denir. Hamza aynı zamanda ruhani hududun başıdır. İlahî emri yayan kimseler evlenmez, günah işlemez.

4. Vesâyâ'ya riayet etmek: Dürzîlikte yedi vazife vardır ki bunlara "Vesâyâ" veya "visal" denir. Bu yedi vazife şunlardır: şehadet kelimesi, namaz, oruç, hac, zekat, cihat ve velayet. Onlara göre tevhid yolu Hamza'nın getirdiği hak mezheptir.¹⁵¹

Osmanlı Devleti'nin genel olarak bu mezhebe bakışını incelediğimizde ise, Dürzîler'in Sünnî fikhını tatbik etmesinden dolayı toplumsal hayatta bir problem teşkil etmemeleri, toplu yaşamaları, kuvvetli sosyal hiyerarşiye, güçlü bir ekonomiye sahip ve savaşçı olmalarından dolayı onları İslam ümmeti içinde görmüştür diyebiliriz. Vergi vermeleri ve hele askerlik yapmaları nedeniyle devletle Dürzîler arasında iyi ilişkiler kurulmuştur. Dürzîler hakkında ulemânın reyî ve görüşü politikaya yansımamıştır ve hatta Cebel'deki liderlerin Mâ'ânî Emir Fahreddin, Şihabî Emir Beşir gibilerinin belirli otonomisi dahi olmuştur. Dürzîlerin Osmanlı cemiyetinin ve resmî İslam'a entegrasyonu için okul açma faaliyetine hız verilmiştir.¹⁵²

2.3.1.1. Ahmet Cevdet Paşa'ya Göre Dürzîlik Mezhebi

Cevdet Paşa, Dürzîler ile ilgili bilgilerden önce kendi zamanında Osmanlı idaresi altında yer almakta olan ve onların yoğun olarak yaşamakta oldukları bölgenin durumu ve idarî yapısıyla ilgili bilgi sunmaktadır. Vermiş olduğu bilgilere göre, Berrü'ş-Şam denilen Sayda eyaleti, birçok sancaklara ayrılmıştır. Cebel-i Lübnan da bu sancaklardan biridir ve birçok bölge ve kazalara ayrılmıştır. Her bölge birçok kasaba ve köyleri içine almaktadır ve her biri bir hanedânın elinde olup hepsi, bir Cebel Emirinin hükmü altında bulunmaktadır. Emir, Maan Oğulları hanedânından bir şahıstır. Ancak Beni Şahap, 1117 yılında bunlardan Cebel-i

¹⁵¹ Mustafa Öz, Dürzîlik, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 7-8-9-10, Yıl 1989-1990-1991-1992. s. 485-518

¹⁵² İlber Ortaylı, "Alevîlik, Nusayrîlik ve...", s. 42.

Lübnan hükümeti ile geçinememiştir. Şahaboğulları'ndan Emir Haydar'ın nüfuzunu artırmasından sonra Canbolat Oğulları ile aralarında anlaşmazlık çıkmış ve Cebel topraklarında bir ikilik ortaya çıkmıştır. İki ayrı grup arasında savaş ve kavgalar olmuştur. Haydar Bey'in ölümü üzerine 1140'da yerine oğlu Emir Melham geçmiş ve zamanında kendisine bölgenin yerlileri itaat ettiklerinden, ölümüne kadar savaş ve kavga eskisi gibi olmamıştır. Ölümü üzerine yerine kardeşi Emir Mansur geçmiş, ondan sonra da kardeşinin oğlu Emir Yusuf Cebel geçmiştir.

Cevdet Paşa'nın Dürzî coğrafyası ve idarî yapısı hakkında vermiş olduğu bilgiler yanında özetle; bu bölgede bulunan değişik din mensupları ile ilgili de şu bilgileri sunmaktadır: Kaymakamlıkların ikisi de on ikişer bölgeye bölünüp hepsinin yüzeyi dikdörtgen olarak 150 saat olup, 900 kadar kasaba ve köy ile mezrası vardır. Bütün halkı 217.000 nüfusa ulaşıp 6.500'ü Sünnî, 11.500'ü Mütavile diye anılan Şîî, 30.000'i Dürzî, 121.000'i Marunî, 47.000'i Rum ve 1.000 kadarı da Yahudi'dir. Ancak bu kaymakamlıkların dışında ve Şam taraflarında da 39.000 kadar Marunî, 28.000 kadar Dürzî, 4.500 yurt tutmuştur. Mevcutta bulunanlardan Cebel-i Lübnan halkından olmalarıyla bütün Cebel ahali üç yüz bin kadar nüfusa sahiptir. Bu şekilde Marunîlerin yurt tutanlarının hepsi 260.000 olup 42.000 silahlı çıkar ve Mütavile 12.000'e erişmekte ve 4.000 silahlısı bulunmaktadır. Dürzîler 58.000 olup 17.000'i yani dörtte birinden fazlası silahlı kuvvetlerden oluşmaktadır. O dönemde hiçbir millette bu kadar silahlı güç bulunmamaktadır.

Cevdet Paşa, dönemini ve bugünü etkileyen *Tarih*'inde bu mezheple alakalı birçok tespitini kaleme almıştır. Bunu yaparken oldukça tarafsız davranmış ve hem olumlu hem olumsuz yönde eleştirilerini şu şekilde dile getirmiştir: “Dürzîler yahut Derezîler de denen bu grup, muhafazakar ve çok kibirli insanlardır. Kızgınlık hallerinde bile sabır ve tahammül gösterip, birbirlerine karşı dillerini çirkin sözler söylemekten korurlar, verdikleri sözlere son derece bağlıdırlar. Dost kabul ettikleri kimselere karşı, o derece bağlıdırlar ki, onlar uğrunda kendilerini tehlikeye atmak ve ölümü göze alarak savaşmaktan geri durmazlar.”¹⁵³

Dürzîler'in geçimlerini genellikle çiftçilikle sağladıklarını ifade eden Cevdet Paşa'ya göre; açıktan Müslüman olduklarını söyleyen Dürzîler, aslında İslam akidelerini inkâr ettikleri gibi, diğer bütün dinleri de kabul etmemektedirler.

¹⁵³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 322-323.

Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*'te Dürzîlerin örf ve adetlerinden de söz etmektedir. Özellikle, onların evlenme ve boşanma ile ilgili adetlerinden, onların dostluğu ve yiğitliğinden, miras hukuku ile ilgili uygulamalarından örnekler sunmaktadır.

Cevdet Paşa'nın Dürzîlerin tarihi ve inançları ile ilgili olarak vermiş olduğu bilgilere baktığımızda, genel olarak Gulat-ı Şia içerisinde değerlendirilmesi mümkündür. Bu mezhebin inançları ve lideri hakkında tarihi gelişimlerine de dikkat ederek şu bilgileri sunmaktadır; "Dürzîler, Mısır'da Fâtımî hükümdarlarından Hakim bi-Emrillah'ın tanrılığına inanıp ona ibadet ederler. Hakim bi-Emrillah, beşinci yüzyıl başlangıcında ortaya çıkan Mansur Ubeydi b. Abdulaziz b. Abdul'l-Muizz el Fâtımî'dir ki, ilm-i nücum ve reml ve tılsımata önem verdiği için, Dürzîler de ona tabi olarak bu ilimleri öğrenmeye çalışmış, başka ilimlere o kadar önem vermemişlerdir."¹⁵⁴ Hakim'in en başta davasını tasdik eden, Şeyh Muhammed Derezî'dir. Derezî, Hakim'in uluhiyetini ilan edince halk tarafından öldürülmüştür.¹⁵⁵ Dürzî ismi, Derezî'den dolayı bu zümreye verilmiştir.¹⁵⁶ Daha sonra Hamza b. Ali¹⁵⁷ ortaya çıkarak halkı Hakim'e ibadet etmeye davet etmiştir. Bu davete uyanlarla birlikte Mısır'da gizlice mabetler yapıp Hakim'e ibadete başlamışlardır. Dürzîler, Hakim'i ilah edindikleri gibi, Hamza b. Ali'yi de onun peygamberi mesabesinde görmüşlerdir. Ancak Muhammed Dürzî'yi sevmeyip, "kendi kendine halkı davete kalkışarak Hamza'nın önüne geçmek ve onun makamını gaspetmek istemişti" diye kötülerler.¹⁵⁸ Hamza b. Ali'ye bağlı olanlar Hakim bi-Emrillah'ın tanrılığına inanıp, ona ibadet etmek üzere Mısır'da gizli mabetler yapmışlardır. Ancak Ehl-i İslam galip ve muzaffer olarak onları Mısır'dan kovup uzaklaştırmaya muvaffak olunca, Dürzîler Şam bölgesine kaçmışlardır. Bir kısmı ise Cebel-i A'la'ya, bir kısmı da Havran'a ulaşmışlardır. Ancak Havran'a gelenler daha sonra ayrılmış ve bunların bir kısmı Vadi-i Tim'e, diğerleri ise Cebel-i Şuf'a gelmişlerdir. İşte bunlar burada çoğalarak öylesi bir sayıya ulaşmışlardır ki, Dürzî denilen taife bunların nesilleri ve zürriyetleridir.

Dürzîler, kendilerini iki zümre olarak kabul ederler, bir zümresine "Ukkal" (akıllılar) diğer zümresine ise Cuhhal (cahiller) derler.¹⁵⁹ Aynı şekilde kadınları da "Akılat" ve "Cahilat" diye iki kısma ayrılırlar. Akıllı kadına "Cüveyde", cahil kadına "Gayrı Cüveyde" derler. Ukkal de iki tabakaya ayrılır: Bir "hassa"dır ki, hakkıyla güvenilir olup, dinlerini tam

¹⁵⁴ Mustafa Öz, *Dürzîlik...*, s. 181-182.

¹⁵⁵ Nasib Sami Makarem, *The Druze...*, s. 16-17.

¹⁵⁶ Nasib Sami Makarem, *The Druze...*, s. 595.

¹⁵⁷ Mustafa Öz, *Dürzîlik...*, s. 190-191.

¹⁵⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 322-323.

¹⁵⁹ Nasib Sami Makarem, *The Druze...*, s. 547-659.

anlamıyla öğrenmiş olanlardır. Diğer tabakası ise, “amme”dir ki, hakkında hüsn-ü zan olunup, bir kısmı Dürzî dinine vukufu olup müctehid makamındadır. Fakat cahillerin ise din ve ayinleriyle ilgili hiçbir bilgileri yoktur. Onların yalnız Dürzî adından başka dinleriyle ilgileri bulunmamaktadır. Ukkal her nerede bulunsalar ibadetgah olmak üzere halvethaneler tesbit ederler. Şöyle ki, daire içinde daireler inşa ederler. Cuma gecelerinde her tabakanın takımı dış dairede toplanırlar. Bir süre vaaz ve nasihate dair şeyler okunduktan sonra, kuru üzüm gibi bir parça tatlı yenilir ve amme tabakası toplantıyı terkeder. Hassa iç daireye girerek kapıları kapar ve İslam’a aykırı konuşmalar yaparak ayinlerini icra ederler. Ukkal’in bir de Etkıya tabakası vardır ki, “mütenezzihin” derler. Pek sıkı ibadet üzere bulunurlar. Bazıları ölünceye kadar evlenmez ve bazıları hayatı boyunca et yemez. Bazıları ise, her gün oruç tutar.¹⁶⁰

2.3.1.1.1. Dürzîlik İnancı

Dürzîliğin kurucusu ve Fâtımî halifesi olan Hakim, Fâtımî hükümdarları gibi aslında Rafizî olup, lakabı Hakim bi-Emrillah’dır. Uluhiyet iddiasında bulunduğu için kendisine Hakim bi-Emrillah denmektedir. Minberlerinde “Bismillahirrahmanirrahim” yerine “Bismilhakimilmuhyilmümit” diye okunmasını hatiplere emretmiş, dine ve akla sığmaz, birbirine uymaz birtakım tavır ve hareketleri, nihayet kendisinin öldürülmesine sebep olmuş, ancak katilin kimliği konusunda tarihçiler ihtilaf etmişlerdir. Dürzîler, inançlarını, aralarında bir sır kabul edip, gizlenmeye çok önem göstererek, yabancılara sırlarını açmadıkları gibi, kendilerinden olup fazla güvenmedikleri kimselere bile açmazlar.

Dürzîler, dıştan İslam’ın kılığında bulunurlar ise de, peygamberleri inkâr ederler, gerek Müslümanlar, gerekse Yahudi ve Hristiyanlar hakkında kötü sözler söylerler. Hak dinin Hakim’in tek ilah olduğuna inanmaktan ibaret olduğunu ve diğer dinlerin mensuh (hükmü kaldırılmış) bulunduğunu söylerler.¹⁶¹

2.3.1.1.2. Dürzîlerin Toplum Yapısı

Cevdet Paşa, Dürzîlerin kapalı bir toplum oluşuna dikkat çekerek, onların inanç ve ayinlerindeki gizliliğin, 1251 yılında Mısır seraskeri olan İbrahim Paşa’nın Dürzî bölgelerini ele geçirmesine kadar sürdüğünden söz eder. Zira İbrahim Paşa’nın Dürzîler üzerine yaptığı seferinde kitaplarının birçoğu ele geçirilmiştir. Ancak, Dürzîlerin sırlarını gizlemek hususunda gösterdikleri dikkat ve itina adeta eserlerine de yansımış ve konular pek çok rumuz

¹⁶⁰ Osmanlı Devlet Arşivleri, Tarih 12/R/1333 (Hicri), Dosya No: 238, Gömlek No: 65, fon kodu MV.

¹⁶¹ Emrullah Yüksel, *Tarihi Cevdet ve...*, s. 85-91.

ve kinayelerle anlatıldığından anlaşılması oldukça zor olmuştur. Zira Dürzîler pek çok hususta adeta İsmailiyye'nin bir devamı niteliğindedir.¹⁶²

Cevdet Paşa'ya göre Dürzîler, batıl inançlarını cümleleri hesaplayarak ve harflerin şekilleri gibi birtakım evham ve hurafelik üzerine inşa etmişlerdir. O, Dürzîlerden konuyla ilgili değişik örnekler sunmaktadır.¹⁶³

Dürzîlerin en büyük özelliklerinden bir tanesi inanışlarının oldukça faklı olmasıdır. *Tarih-i Cevdet*'te verilen bilgilere göre, Dürzîler'in evliya olarak gördükleri Ukkal'in büyüklerinden biri öldüğünde ruhu Çin tarafına gider ve bir kalıba intikal eder. Bu nedenle de Çin dağlarının üstünde kendilerinin pek çok velileri bulunduğu inanırlar ve de insanlık aleminden önce, cinler alemi ve yeraltı alemi gibi alemlerin varlığına inanırlar.¹⁶⁴

Dürzîler'e göre, insanların ruhları yalnız insana ve özellikle hangi milletten ise o milletin bir insana intikal eder. Öyle ki, Dürzînin ruhu yine Dürzîye ve Müslümanın ruhu Müslümana ve herhangi dinden ise yine o dinden bir cesede intikal eder. Mesela bir Dürzî Hristiyanlığı kabul etse yahut Sünnî olsa ve bu hal üzere ölse validesi zina etmiştir. Zira Hakim'in zuhuruyla kapı kapanmış, iman eden etmiş, kalan kalmış, ümit kesilmiş ve artık din değiştirme imkanı kalmamıştır.¹⁶⁵

Cevdet Paşa'ya göre, aslı olmayan ve batıl olduğu açık olan bu fırkaların görüşlerinin basiret sahiplerine açıklanması, tamamen bu fırkaların anlamsızlığının bilinerek bunlardan kaçınılmasını ve o basiret sahiplerinin Allah'ın lütuflarına çok daha fazla teşekkür etmelerini sağlar.¹⁶⁶

2.3.1.1.3. Dürzîlerin İbadet Şekilleri

Dürzîler, esas dindeki namaz ve zekatı inkar edip, Hakim bi-Emrillah'ın zahir ve batın şeriatı nesh etmesi dolayısıyla gerçek namazın kendisinin uluhiyetini tasdikle beraber ona ibadet ve ta'zimden ibaret olduğunu söylerler. Dürzîlere göre, oruç ile namaz yerine, doğru söz ve kardeşleri korumak farz olup, ancak gerek doğruluğa, gerek korunmaya riayetleri kendi milletlerine mahsustur. Diğerleri hakkında bunların yapılmasını caiz görmezler. Zekât da zahir ve batından kalbi temizlemek, özetle eski akîdelerin hepsinden vazgeçmektir, diye iddia

¹⁶² Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 325.

¹⁶³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 434.

¹⁶⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 435.

¹⁶⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 444.

¹⁶⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 132.

ederler. Her ne kadar Kur'an-ı Kerim'i okurlarsa da akla ve şeriata aykırı yorumlarla ona kendi inançlarına göre hatır ve hayale gelmez manalar verirler. Hâsılı Kur'an nasları ile sabit olan bütün dinî vazifeleri inkâr ettikleri gibi diğer dinleri de inkâr ederler.¹⁶⁷ Her birinin ahlak ve insanlık dışı tutumu ile, şirk toplumu olmuşlardır. Nitekim, *Nakz-ı Hafî* adlı risalelerine bakılarak bunlar bilinir.¹⁶⁸

2.3.1.1.4. Dürzîlerde Evlilik

Dürzîlere göre biri bir kız almak istediğinde, önce kızın evine bir aracı, yani görücü gönderir. Eğer kızın ailesi kızı verme niyetinde olursa, hemen numaniye denen bir tatlı götürür. Bu tatlıyı beraber yerler. Numaniye yenildikten sonra, söz konusu erkek, o kıza aday olmuş olur. Bunun üzerine görücü oradan dönüp, adı geçen erkeğe haber verdiğinde, o da kendi halkından birkaç kimseyi gönderip, muayyen mihir üzerine senet yazarlar. Artık kız, o kimsenin zevcesi olmuş olur. Her ne zaman isterse kızı getirir ve yanına alır. Eğer kız, bu duruma rıza göstermeyecek olursa, hemen onu boşar, başka birisiyle evlenir. O da böylece muhalefet edecek olursa, onu da bu şekilde terk eder. Bu durum, muvafakat edeni buluncaya kadar sürer.¹⁶⁹

2.3.1.1.5. Dürzîlerin Miras Hukukundaki Uygulamaları

Dürzîlerin bazı hukuki meselelerde, İslam dinine aykırı adetleri vardır. Mesela, miras hukukundaki uygulamalarına ve usullerine göre bir adam, malının hepsini çocuklarından birine vasiyet ederek, diğerini mahrum edebilir. Fakat bu, kendi elinin emeğiyle kazanmış olduğu mallarda söz konusudur. Çünkü baba ve dedelerden gelen mal, kendi kazancı olmaması sebebiyle, hanedâna ait bulunduğundan, onda, usul ve fûru eşit olduğundan, varislerinin hepsinin onu taksim etmeye hakları vardır. Kadının babasının evinden başka bir yere vâris olmaması, Dürzî hanedânlarının eski usullerindedir.¹⁷⁰

Dürzîlerin adetlerini ve inançlarının belli başlıklarını *Tarih-i Cevdet*'e göre vermeye çalıştığımızdan anlaşılacağı üzere, Dürzîler, eski çeşitli din ve mezheplerden birtakım esas ve

¹⁶⁷ Emrullah Yüksel, *Tarihi Cevdet ve...*, s. 85-91.

¹⁶⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 327-328.

¹⁶⁹ Emrullah Yüksel, *Tarihi Cevdet ve...*, s. 85-91.

¹⁷⁰ Emrullah Yüksel, *Tarihi Cevdet ve...*, s. 85-91.

görüşler alma yönüne gitmişler, ancak bu esasları ve görüşleri istedikleri gibi değiştirip gizleyecek şekilde sunup, farklı fikir ve görüşler haline getirmişlerdir.¹⁷¹

Burada dikkat çeken husus, Ahmet Cevdet Paşa'nın bir Dürzî kritiği yaparken olabildiğince objektif olması, onların itikadını olumsuz yönde eleştirirken bazı ahlakî erdemlerini de övmesidir.

2.3.2. Nusayrîlik

Bâtînî karakteri dolayısıyla ismi tarihi ve inanç yapısı hakkında önemli bilgi eksiklikleri bulunan ve çelişkili görüşlere konu olan Nusayrîler mensuplarınca yazılan eserler ve akademik araştırmalar sayesinde bir dereceye aydınlatılabilmektedir. Kaynaklarda fırkanın isimlendirilmesi ile ilgili olarak farklı görüşler mevcuttur. İlk olarak bu isimlendirmenin Kufe yakınlarında bulunduğu iddia edilen Nasuraya ismindeki bir köye atfen verildiği iddia edilmiştir.¹⁷² İkinci olarak bu ismin Hz. Ali'nin hizmetçisi Nusayr'a nispetle ortaya çıktığı iddia edilmiştir.¹⁷³ Son olarak ise, Lazkiye bölgesindeki Nusayrîye dağlarına nispetle verildiği iddia edilmiştir. Ancak bu görüşlerden farklı ve en makulü olarak öne sürülen, hiç şüphesiz bu ismin, mezhebin kurucusu ve ilk teologu kabul edilen Muhammed b. Nusayr en-Nemîrî'ye atfen verildiği şeklindeki görüştür. Doğrusu bu görüş tarihi vakiyaya en uygun düşen görüş olarak kabul edilebilir. Nitekim fırkanın kutsal metni *Kitâbü'l-Mecmû*'un daha ilk bölümünde bu kişinin görüşleri nakledildiği gibi, çeşitli bölümlerinde de Nusayrî ve Nemîrî isimlendirmesine yer verildiği görülür.¹⁷⁴ Lakin Nusayrîler kendilerinin Nusayrî yerine Alevî adıyla anılmalarını tercih ederler.¹⁷⁵

Diğer bâtinî fırkalar gibi Nusayrîliğin de tarihi oldukça gizlidir. Ancak, muhtelif nedenlerle eserlerinden bir kısmı elde edilebilmiş ve kısmen de olsa görüşleri tanınabilmektedir. Şia kaynaklarında verilen bilgilere göre Nusayr, İsnâaşeriyye imamlarından Ali en-Naki, Hasan el-Askeri ve Muhammed el-Mehdi'nin imamet dönemlerine yetişmiş ve 883-884 yılında vefat etmiştir. Ali en-Naki devrinde (835-868) adı geçen imamın ilahlığını, kendisinin onun tarafından gönderilmiş bir peygamber olduğunu ileri sürdüğü, hulul ve tenasühe

¹⁷¹ Emrullah Yüksel, *Tarihi Cevdet ve...*, s. 85-91.

¹⁷² Luois Massignon, "Nusayrîler", İA, C. IX, s. 365.

¹⁷³ İlyas Üzüm, "Nusayrîlik", DİA, C. XXXIII, s. 270.

¹⁷⁴ Halil İbrahim Bulut, *Dünden Bugüne Siyasi İtikadî İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara 2012, s. 309.

¹⁷⁵ Matti Moosa, *Extremist Shiites: The Ghulat Sects*. New York 1987, p. 255.

yöneldiği, haramları helal saydığı nakledilmektedir.¹⁷⁶ Bu hususta farklı rivayetler ve kanaatler de bulunmaktadır.¹⁷⁷ Ancak firkanın İbn Nusayr'dan sonra asıl müessisi Hüseyin b. Hamdan el-Hasibi olarak bilinmektedir (v.957 veya 968). Görüşlerinin temelini ise, Hz. Ali'nin ilahlaştırılması teşkil eder.¹⁷⁸

Resmî kayıtlara göre Lübnan'daki Arap toplumunun yarısından çoğu Hristiyandır. Hatta, kimi kasaba ve köylerde oturan Araplar tamamen Hristiyandır. Buna ek olarak Lübnan'da Nehrü'l-Kebir ile doğuda ve kuzeyde Nehrü'l-Asi, batıda Akdeniz kıyıları ile çevrili dağlık bölgelerde Nusayrî Araplar oturur. Bunlar, Suriye'nin kuzeyinde bulunan Cebelü'l-Kusayr'de de oldukça kalabalıktırlar. Daha sonraları Marunî ve özellikle Ortodoks Hristiyanların dolaylı baskıları ile kuzeye doğru göç etmişlerdir.

Nusayrîlik, Şia'nın aşırı kollarından birisidir.¹⁷⁹ Pek çok hususta yukarıda da beyan edildiği üzere nasıl ki Dürzîler'in Şii-İsmailiyye'nin bir kısım görüşlerini aldıkları söylendiyse, Nusayrîlerin de İslam'dan sıyrılıp çıktıklarını, İslamî mefhumları attıklarını, kendilerinde "İslam" adının dışında bir şey bırakmadıklarını söyleyenler olmuştur.¹⁸⁰

Nusayrîlerin Arap kökenli oldukları konusunda görüş birliği varsa da, Türkiye kamuoyunu, 1930'lu yıllarda meşgul eden "Hatay Meselesi" bağlamında, yayınlanmış bazı kitaplarda, Nusayrîlerin "Hitaylı" ya da "Eti Türkü"¹⁸¹ olduğu iddia edilmiştir.

Kendisi de bir Nusayrî olan Galib et-Tavil, 1927 yılında kaleme aldığı eserinde, Nusayrîlere Arap Alevîler diyerek, "Saf bir Arap kaynağından, özgeci, özverili, atılgan ve uygarlık örneği ataların soyundan"¹⁸² geldiklerini belirtir.

Bir başka kaynağa göre Nusayrî Alevîler, Suriye'den Türkiye'ye uzanan kıyı boyunda yaşayan bir topluluk olarak her zaman Ortadoğu'nun bir parçası olan, ancak etnik, dinsel ve

¹⁷⁶ Hasan b. Musa en-Nevbahtî, *Fıraku 'ş-Şia*, (çev. Sabri Hizmetli, Hasan Onat, vd.), Ankara Okulu Yay., Ankara 2004, s. 78.

¹⁷⁷ Mustafa Öz, "Nusayrîyye", *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Alevîler Bektaşîler Nusayrîler*, İstanbul 1999, s. 197-199.

¹⁷⁸ Ahmet Turan, *Kitabu'l-Mecmu'u'nun Tercümesi*, (b.t.), s. 5-18.

¹⁷⁹ Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1413, s. 192.

¹⁸⁰ Muhammed Ebu Zehra, *İslam'da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, (çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Osman Eskicioğlu), İstanbul 1970, s. 63-64.

¹⁸¹ Hasan Reşit Tankut, *Nusayrîler ve Nusayrîlik Hakkında*, Ulus Basımevi, Ankara 1938, s. 25.

¹⁸² Galib et-Tavil, *Arap Alevîlerin Tarihi: Nusayrîler*, Çivi Yazıları, İstanbul 2004, s. 12.

kültürel açıdan hem Anadolu'daki diğer Türk ve Kürt Alevîlerden hem de Ortadoğu'da yaşayan Araplardan farklı olan bir etnik grupturlar .¹⁸³

2.3.2.1. Ahmet Cevdet Paşa'ya Göre Nusayrîler

Cevdet Paşa, Cebel-i Lübnan sakinleri olarak kaleme aldığı Nusayrîleri, bâtinî olmaları ve dinlerini gizlemeleriyle Dürzîlere benzetir; “Ancak Dürzîler iffetli olup zinadan sakınırlar, ama Nusayrîler zinayı mübah-ı itikad (mübah sayma) ederler” şeklinde yaklaşımlar da sergiler. Eserinde, Nusayrîlerin Dinî Hususları bölümünü “Allah bizi kötülüklerinden ve inançlarından korusun” cümlesiyle sonlandırmıştır.¹⁸⁴

Cevdet Paşa'ya göre Nusayrî mezhep ve/veya toplumu ile ilgili olarak;

“Nusayrî” sözcüğünün nereden türediği konusunda dört farklı yorum yapılmıştır.

1. Nasrâni, sözcüğünün (Hristiyan) bozulmuş şeklidir.
2. Nazerin (Latince Hrisitiyan) sözünden türetilmiştir.
3. Nasuraya, (Kufe yakınlarında bir köy) kelimesinden türetilmiştir.
4. İbn Nusayr (Muhammed İbn Nusayr)'dan türemiştir.

Paşa, *Tarih-i Cevdet*'in 1.cildinîn 332,333 ve 334. sayfalarında Nusayrîlerle ilgili ayrıntılı bilgiler vererek başka bir Osmanlı vak'anüvisinin değinmediği bir konuya, Nusayrîlerin inanç ve geleneklerine şöyle değinir:

Nusayrîler Berrü'ş-Şam, Lazkiye, Trablus ve civarındaki dağlarda oturmaktadırlar. Dımaşk ile Salihyye'de dahi bulunurlar. Bunlar da Bâtıniyye'den bir fırka olup, Dürzîler gibi takiyye yaparlar. Mezhep ve diyanetlerini gizleyerek Müslüman görünürler. Bunların da Ukkal ve Cühhal'ı olup, tenasühe inanmalarıyla da Dürzîlere benzerler. Ancak inançlarının teferruat ve tafsiline girildiği zaman aralarında büyük fark olduğu görülür.¹⁸⁵

Nusayrîler, insanların ruhlarının hayvanlar ve böceklere ve belki madenlere geçtiğini düşünürler.¹⁸⁶ Düşüncelerine göre, ölümünün farklı oluşu kişinin hayatındaki itaat ve isyanından kaynaklanır. Mesela misafirperver ve garipleri koruyan kimselerin ruhları mertebelerine göre insan cesetlerine hulul eder. Kişi, iyilerin yüksek tabakasından ise,

¹⁸³ Fulya Doğruel, “Etnisite, Kimlik ve Yaşam Stratejileri: Nusayrî Alevîlere Bir Bakış”, *Kırkbudak Dergisi*, Sayı, 8, 2006, s. 5.

¹⁸⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 332.

¹⁸⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 332-332.

¹⁸⁶ Kürşat Demirci, “Hulul”, *DİA*, İstanbul 1997, s. 340.

melikler ve sultanlar, eğer iyilerin düşük tabakasından ise ona göre onların daha altına, eğer kötü ise vefatı zamanında köpek, domuz gibi hayvanların yavrularından hangisinin doğumu tesadüf ederse onun cesedine intikal eder. Eğer pek büyük azaba müstehak olmuş ise, ateşte yanmak için demir gibi bazı madenlere hulul eder. Fakat ruhun bu devri ceza ile terbiye içindir. Temizleninceye kadar böyle tekrar eder ve nihayet olgunluğa eriştiğinde bir yıldız olur.¹⁸⁷

Cevdet Paşa'nın devlet adamlığı döneminde Bab-ı Âlî Nusayrîleri sadece sapkın olarak görmüyor; ama bu zümreden gayr-i müslimler gibi cizye almıyor ve onları resmen gayr-i müslim bir topluluk olarak da görmemiştir. Şayet bunlar Sünnî oldukları veya bu görüşü kabul ettiklerini söylerse tashih-i i'tikâd (inancın düzeltilmesi) deyimi kullanılmıştır. II. Abdülhamid döneminde buraya gönderilen tebliğciler sayesinde Antakya ve İskenderun kazalarındaki Nusayrîlerin tashih-i i'tikâd ettikleri ve bunun için gereken yerlerde mektepler açılması için hükümet kararı alınmıştır.¹⁸⁸

2.3.2.1.1. Nusayrîlerin Dinî İnancı

Ahmet Cevdet Paşa; Nusayrî toplumu hakkında öteden beri söylenegelen iddiaları zikrederek o toplumu şöyle ifade eder: Nusayrîler Bâtıniyyeden bir fırka olup, Dürziler gibi takiyye yaparlar yani mezhep ve diyanetlerini gizleyerek İslam'dan görünürler. Ayrıca bir kadının imanı, kendi mezhepdaşlarına zevk ve sefayı helal kılmayla kâmil olur derler. Ancak Nusayrîden olmaları şart olduğundan yabancılardan sakınmalıdırlar.

Nusayrîler birkaç fırkaya bölünmüştür. Bazı fırkalar kadınları hayvan derecesinde görerek, insan ruhundan tecrid olduklarına ve cezaî ehliyetlerinin bulunmadıklarına, öldüklerinde yok olduklarına inanırlar. Gökteki büyük yıldızların Nusayrîlerin ruhları olduğuna inanarak, Güneş'in doğuşunda ve batışında Güneş'e secde ve yıldızlara ihtiram ederler. Dualarında hacetlerini en parlak yıldızlara hürmet ederek Allah'tan isterler. Cami ve kiliseleri gibi mabedleri yoktur. Her vakit evlerinde toplanır, şeyhleri buralara gelerek bir miktar kıssa ve dua okur, bu günlere bayram derler. En büyük bayramları Nisan ayının dördüncü günüdür ki Nirus (Nevruz) derler. Bu tür bayramlarda toplanmak için evlerinde

¹⁸⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 332.

¹⁸⁸ İlber Ortaylı, "Alevîlik, Nusayrîlik ve...", s. 42.

mutlaka, hazır halde bir odaları bulunur. Buraya yabancılar giremezler ve eğer kazara girecek olursa, mutlaka onu gizlice öldürüp yok etmeye gayret ederler.¹⁸⁹

Birçok özellikleriyle Dürzîlere benzemekle beraber güneş ve yıldızlara tapınmalarıyla Mecûsîler'e dahi benzerler. Petrus'a saygı göstermeleri ve dinî toplantılarında Şarap içmeleri ve içilmesini helal saymalarıyla, Hristiyanlarla beraber bayram kutlamaları gibi şeylerle Hristiyanlara benzerler.

Cevdet Paşa'ya göre, Nusayrîlerin tanrılık ve peygamberlik hakkındaki batıl düşünceleri hiçbir milletin inancına benzemez. Şöyle ki onlara göre, öncelikle uluhiyet Hâbil'e ve ondan Şit'e gitmiştir. Adem ise bir peygamberdir. Sonra uluhiyet İsmail'e gitmiştir. Peygamberlik ise İbrahim'e sonra peygamber Musa'ya ve ondan İsa'ya ve ondan Hz. Muhammed'e intikal etmiştir. Uluhiyyet de Harun'a ve ondan Hristiyanlar arasında Butrus diye bilinen Şemun'a ve ondan da Ali b. Ebi Talib'e intikal etmiştir.¹⁹⁰ Ali, bir haleye bürünüp gökyüzüne yükselmiş ve Güneş'te yerleşinceye kadar orda kalmıştır. Bu sebeple, hala Güneş'e secde ve yıldızlara hürmet gösterirler. Dualarında ihtiyaçlarını, görünen yıldızlar hürmetine en iyisinden isterler. Ashab-ı Kiram'dan Mikdad b. Ebi'l-Esved'in Rabbu'n-Nas (İnsanların Rabbi) olduğuna inanır ve "Ali Muhammed'i, o da Mikdad'ı ve Mikdad diğer kulları yarattı" derler.¹⁹¹

Cevdet Paşa, Nusayrîlerin inançlarını anlatırken onları Kuran-ı Kerim'in ayetlerinin görünür anlamlarının dışında kalan, daha derinde gerçek anlamlarının bulunduğu inancını benimsemiş ve İslam dışı kimseler olarak ifade etmektedir. Cevdet Paşa, Nusayrîlik inancını kaleme alırken, bu gün bile tartışılan Dürzî-Hristiyan-Şîî-Mecûsî etkisini görebilmesi, Nusayrîlerin hangi noktalarda bu mezhep ve inanışlara benzediğini, hangi inanış ve tapınışlarla farklı durduklarını örneklerle anlatması, yani karşılaştırmalı bir metoda başvurması açısından, klasik Osmanlı tarihçiliğinin ötesindedir.

2.3.3. Vehhâbîlik

Yaklaşık iki asır kadar önce Arap Yarımadası'nda Necid dolaylarında Muhammed b. Abdilvehhab (1703-1791) tarafından kurulan Vehhâbîlik, bugün Suûdî Arabistan'ın resmî mezhebi durumundadır. Mısır, Hindistan, Afrika ve müslümanların yaşadığı diğer bazı

¹⁸⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 334.

¹⁹⁰ Mustafa Öz, *Nusayrîyye...*, s. 197-200.

¹⁹¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 333.

ülkelerde de taraftarları vardır.¹⁹² Vehhâbî ismi, kurucusunun hayatında muhalifleri tarafından verilmiştir. Bugün artık geniş çevrelerce kabul gören bu isimle anılmaktadırlar. Vehhâbîliğe Türk tarihinde “Hâricîlik” hareketi olarak bakılmış ve o şekilde isimlendirilmiştir.¹⁹³ Bununla birlikte Vehhâbîler, kendilerine “Muvahhidûn” demektedir ve kendilerini İbn-i Teymiyye’nin açıkladığı şekilde Ahmed b. Hanbel’in mezhebini devam ettiren Sünnîler olarak görmektedirler.¹⁹⁴

Vehhâbîlik, kökenini İmam Ahmed b. Hanbel’in mezhebinden alan Sünnî mezheplerdendir. Ancak, peygamberlerin mezarları ile kutsal yerlerin ziyaretinin İslamî inanca aykırı olduğunu ileri süren İbn-i Teymiyye’nin (1263-1328) İslam anlayışı, Vehhâbî mezhebinin ana ilkeleri olmuştur.

İbn-i Teymiyye, Hanbelî Mezhebi’ne bağlı olmakla birlikte bu mezhebin bütün kurallarına körü körüne inanmamış ve kendini bir mezhep müctehidi saymıştır. O, kimi konularda taklidi ve hatta icmayı reddetmiş ve çoğu zaman kıyasa başvurmuştur.

Bid’atlara şiddetle karşı olan İbn-i Teymiyye, evliyanın yüceltilmesine ve kutsallaştırılmasına ve türbelere yapılan ziyaretlere karşı çıkmıştır. O, Peygamberin mezarını ziyaret için çıkılan yolculuğun bile günah olduğunu ve tanrının insan suretinde tasavvur edilmemesi gerektiğini savunmuştur.

İbn-i Teymiyye, Haricîlik, Râfızîlik, Mürcie, Eş’arîlik, Kaderiyye, Mutezile, Cehmiyye, Kerramiyye vb. gibi İslam mezhepleri görüşlerine karşı yazılı ve sözlü olarak savaşmıştır. Ek olarak, birçok konuda başlıca İslam hukukçularından ayrı düşünmüştür. Örneğin:

1- Üç talak ile boşanmış olan bir kadının kocası ile yeniden evlenebilmesi için, kendisini hemen boşamayı kabul etmiş bir kişiyle nikah kıymasını, yani halkın hulle dediği işi reddetmiştir.

2- Tanrı buyruğu olmayan vergileri veren de zekat vermiş gibi olur.

3- Kadının adet halleri sırasında yapılan boşamalar geçersizdir.

4- İcmaya aykırı bir fikri açıkça söylemek dinsizlik sayılmadığı gibi küfür de değildir.

¹⁹² Ethem Ruhi Fıçlalı, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yay., İzmir 2011, s. 189.

¹⁹³ Ahmet Vehbi Ecer, *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, ASAM Yay., Ankara 2001, s. 1-2.

¹⁹⁴ Ethem Ruhi Fıçlalı, *Günümüz...*, s. 189.

İbn-i Teymiyye, Halife Ömer b. Hattab'ın, Ali b. ebi Talib'in birçok hatalar işlediklerini kürsüden açıkça söylemiş, felsefeye ve tasavvufa saldırmıştır. Bu nedenle Gazzali'nin ve İbn-i Sina'nın eserlerine birçok kez saldırmıştır. O, sinagogların, özellikle kiliselerin korunmasına ve yeniden yapılmasına karşı çıkmış ve bu konuda risaleler yazmıştır.

İslam bilginlerinin bir bölümünün onu gerçek Müslüman saymalarına karşın kimi de Rafizî saymıştır. İbn-i Teymiyye'nin beşyüz kadar eser yazdığı söylenirse de bize bunlardan altmış beş kadarı ulaşmıştır.

İbn-i Teymiyye'nin birçok görüşünü temel alan ve Vehhâbîliğin kurucusu olan Muhammed b. Abdilvehhab, bütün bid'atları ve hurafeleri küfür sayarak, onları yıkmak için girişilen çabaya "cihad" demiştir. İbn Abdilvehhab'a göre ne amaçla olursa olsun muska yazmak, büyü yapmak ağaçlara ve türbelere çaput bağlamak, tekkelere adak adamak, mum yakmak, evliya mezarlarını ziyaret etmek, fal bakmak, birşeyleri uğursuz saymak, tesbih çekmek şirktir. Bunları yapan ve kendilerini müslüman sayan kişilerin kanları ve malları helaldir.

Muhammed b. Abdilvehhab'ın fikrî ve metodolojik temelleri daha ziyade İbn-i Teymiyye'nin eserleri ile tanışınca oluşmuştur. Bu manada İbn-i Teymiyye, onun en önemli hocası ve manevî fikir babasıdır.¹⁹⁵ İbn Abdilvehhab'ın siyasî yönü ise, Suud ailesiyle tanıştıktan sonra ortaya çıkmıştır. Zira onun Suud ailesiyle tanışmadan önceki hayatında siyasî faaliyetler ve aksiyondan ziyade kendini yetiştirme, ilmî olgunluğa erişme amacı daha baskındır. Ama Suud ailesiyle ittifakından sonra siyasî hayatta da etkin olarak rol oynamış, fikirlerinin yayılması için siyasî otorite ile etkin bir iletişim içinde olmuştur.¹⁹⁶

İbn-i Teymiyye'nin ve onu izleyenlerin etkisi birçok Müslüman ülkede görülmüştür. Nitekim Abdülbaki Gölpınarlı'nın *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar* adlı eserinde dediği gibi, "Osmanlılar, kuruluş devrinde fütuvvet ehline dayanmış, Padişahlar bile bu yola girmişlerdir. Ancak, zaman geçtikçe, medreseler örgütçe artıp bilgice cılızlaşınca Osmanlı ülkesinde tasavvufa karşı çıkan katı görüşlü hocalar zümresi ortaya çıkmıştır."¹⁹⁷

Vehhâbîliğin ortaya çıktığı Necid bölgesi, Hz. Peygamber döneminde müslüman olan bir bölgedir. Nitekim, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müseylemetü'l-Kezzâb, Secâh, Tuleyhâ ve Esvedu'l-Ansî gibi yalancı peygamberler bu bölgeden zuhur etmiştir. Sonraki

¹⁹⁵ Mehmet Çelenk, *Muhammed b. Abdilvehhab'ın Hayatı ve İtikadi Görüşleri* (YLT), İstanbul 1999, s. 27.

¹⁹⁶ Mehmet Çelenk, *Muhammed b. Abdilvehhab'ın...*, s. 25.

¹⁹⁷ Abdülbaki Gölpınarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, Gerçek Yay., İstanbul 1969, s. 86-87.

dönemlerde muhalif isyancı gruplar burada görülmüştür. Kısaca bölge halkı isyankâr ruhlu ve yağmacılığa mütemâyil olduklarından ve bölgede cehalet yaygın ¹⁹⁸ olduğu için işte bu anlayıştaki bölge halkına İbn Abdilvehhâb'ın ganimet vaadeden fikirleri câzip gelmiştir.¹⁹⁹ İbn Abdilvehhâb'ın fikirlerinin bir mezhep olarak ortaya çıkmasının Osmanlı'da uyandırdığı etki ise Eyüb Sabri Paşa'nın *Tarih-i Vehhâbiyan*'ında Vehhâbîleri tanımlamasıyla şöyle dile getirilmiştir: “Mescid-i Haram'ın mukaddes haremine karanlık bir sis halinde çöken azgınlar ve sapıklar gürûhuna Vehhâbîler denir ki bu habîs gürûh, Muhammed b. Abdilvehhâb'ın icat ettiği mel'ûnâne âyine tâbi olmuşlardır.”²⁰⁰

Vehhâbîlerin dinî inancından bahsettiğimizde ise, Vehhâbî olanlar, diğer İslam mezhepleri gibi Kuran-ı Kerim ve Hadisleri temel kaynak olarak görmeli, anlamalı ve tatbikini yerine getirmelidir. Ancak bu hususların dışında ayrı ve tek olarak Abdülvehhâb'ın görüşlerine bağlı kalmak gerekir.

Ancak, bu hususta da, kendilerine itimat etmiş olanlara tam bir bağlılık göstermemektedirler. Çünkü din dışında onların sözleri de görüşleri de kesin bir delil olarak görülmemektedir. Kesin olan Kuran ve Hadis'in te'vilden uzak ortaya çıkan hükümleridir. Bu bakımdan Allah (c.c.) ve Hz. Muhammed (s.a.s.)'den başkaca haramı haram, helali helal kılacak kimse yoktur. Çünkü Kur'an ve Sünnet, uyulması gereken tüm kanun ve kuralları ortaya koymuştur. Kanun koyma ve ahkâm çıkarmada akla ve te'vile yer yoktur. Kuran-ı Kerim ve Sünnet'te belirtilen hususların zahirîne sıkı sıkıya bağlanılır ve hiçbir surette mezhebe bağlanmadan herşey Kuran'da ortaya çıkarılır. Kur'an-ı Kerim kesin bir delil niteliğindedir. Abdülvehhâb'a göre, icihad kapısı her daim açıktır. Bir başkasını taklid etmek ise dinden çıkma anlamını taşır. Vehhâbîler icihad kapısını bütün kesimlere açmış ve bir mezhebe bağlanıp görüş sunmanın felaket ve taassub getireceğini söylemiştir.

Bunların dışında Vehhâbîler, amelî yönden olduğu gibi, imanda da zahire bağlılıklarını göstermiştir. Onlara göre; iman kalple tasdik, amel ve dil ile ifade edilerek rükünleri ile gereğini yapmaktır. Artıp eksilebilir. Amelini yerine getirmeyenler, Vehhâbîlere göre imansız olarak görülür. Bu durum ise, Müslüman olanların Cumhurunun görüşlerinden uzaklaşıp, doğrudan doğruya Haricilerin anlayışını özümsemek demektir. Kısaca Vehhâbî olanlar, Kur'an ve Sünnet'e geri dönüş gibi, gerçekten her münevver Müslümanın samimiliği ile

¹⁹⁸ Yusuf Ziya Yörükân, “Vehhâbîlik”, AÜİFD, Ankara 1953, C. I, s. 55-56.

¹⁹⁹ Ethem Ruhi Fırlalı, *Günümüz...*, s. 192.

²⁰⁰ Eyüb Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhâbiyan*, Bedir Yay., İstanbul 1992, s. 12.

özümseyip gerçekleşmesi için gayret göstereceği masum bir anlayışı, neticede zulüm ve taassub vasıtası kılımış ve böylece, açık dedikleri ictihad kapısını, sıkı bir şekilde kapamışlardır. Çünkü dinin açıklanmasında yalnızca bir şekle, birtakım dar kalıplara ve görüşe takılıp kalmak, aslında taassuptur ve dini kısır döngüye çevirmektir.²⁰¹

2.3.3.1. Ahmet Cevdet Paşa'ya Göre Vehhâbîlik

Osmanlı'da Vehhâbîlik denildiğinde ilk akla gelen isimlerden biri Ahmet Cevdet Paşa, eser ise dolayısıyla *Tarih-i Cevdet*'tir. Paşa, eserde Vehhâbîlik mezhebi ile ilgili birtakım bilgilere yer vermiştir. Ancak sunulan bilgiler dağınık bir şekilde yer almaktadır. Eserde olayları 1774 senesinden başlayarak 1826 senesine kadar belli bir tarih sırasına koymuştur. Vehhâbîlik mezhebi ile ilgili verilen bilgiler bu tarih sırasına göre ele alınmıştır. "Arabistan Olayları" yine bu tarih sırasında yer alan örnek bilgilerdendir.

Cevdet Paşa'ya göre Vehhâbîlik, sadece Suudi Arabistan'da uyulan, din ile politikanın karışımından doğmuş ve temelini, Hanbelîliğin İbn-i Teymiyye görüşüyle meczedilmiş biçiminden alan bir mezheptir. I. Abdülhamid döneminde Mekke şerifince bu mezhep bir tehlike olarak görülmüş ve çeşitli yollarla halkın bilgilendirilmesi sağlanmıştır. Ancak, işin üzerine gidilmemiş ve hadiseler yeterince eleştirilmeyerek geçiştirilmiştir. Abdülvehhab'ın din dışı halleri Mekke şeriflerince yadırganmasına²⁰² rağmen danışma meclislerinde Vehhâbîler, İstanbul'da birtakım bağnazlıklarla ortaya çıkan Kadızadelilere²⁰³ benzetilerek hafife alınmıştır.

Cevdet Paşa, bu ifadeleriyle Osmanlı yönetimini Vehhâbîlik hareketinin asıl maksadını anlayamamakla ve onu İstanbul'da daha önce vuku bulan Kadızadeliler hareketine benzeterak küçümyesen zihniyeti tenkit etmektedir. Ancak muhtelif zamanlarda Mekke şerifi tarafından İstanbul'a gönderilen feryatnamelere²⁰⁴ Osmanlı'nın ilgisiz kalmasının nedenlerine değinmektedir. Ona göre, Vehhâbîler daha fazla ciddiye alınması gereken bir yapılanmadır. Ancak Vehhâbîlerin cezalandırılmaları için mübarek Hicaz kıt'asına ezici bir askerî kuvvet sevkedilememesi garip karşılanırsa da bu üzücü olay, devletin gayet buhranlı bir zamanına rastlamış olduğundan o zaman Vehhâbîler ile uğraşmaya devletçe gerçekten imkan

²⁰¹ Muhammed Ebu Zehra, *İslam'da İtikadî...*, s. 282.

²⁰² Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 172.

²⁰³ Cengiz Gündoğdu, *Bir Türk Mutasavvıfı Abdülmecid Sivası*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s. 85-122.

²⁰⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 470.

olmamıştır.²⁰⁵ Çünkü Muhammed b. Abdilvehhab'ın ilk ortaya çıkışı, Sultan I. Abdülhamid'in tahta çıkışının ilk zamanlarında olup o sıralarda Osmanlı askerleri, Rus ordularıyla boğuşmakla meşgul olmuştur.²⁰⁶

Muhammed b. Abdilvehhab, o zaman küçük bir köy olan Uyeyne'de doğmuştur. Öğrenimini Medine'de yapmıştır. İbn-i Teymiyye'nin ve onun öğrencisi İbn-i Kayyim el-Cevziyye'nin yolundan gittiğini söylemekle birlikte amacı İslam'ı, çağın gereksinimlerine uygun bir biçimde anlatmaktan çok, onu, bid'atlardan, hurafelerden temizleyerek saf ve sade duruma getirmektir.

Tarih-i Cevdet'te, Abdilvehhab'la ilgili olarak, Vehhâbîlerin lideri ve Şeyh Necdî diye anıldığı, aslen Necid halkından ve Hanbelî mezhebi bilginlerinden biri olduğu bildirilmektedir. Eğitimini Şam'da tamamladıktan sonra Necid bölgesine geri döndüğü 1730 yılında ise Müseylimetü'l-Kezzab'ın ²⁰⁷ doğduğu yer olan Yemame ²⁰⁸ taraflarındaki topluluğu mezhebine çağırdığı bildirilmiştir.

Muhammed b. Abdilvehhab'ın ilk ortaya çıkışı Osmanlı Sultanı I. Abdülhamid dönemine (1725-1789) tesadüf eder ve onun çıkışı Haremeynlileri telaşa düşürmüştür.²⁰⁹ Cevdet Paşa eserinde, Muhammed b. Abdülvehhab'ın isyancı bir kişiliğe sahip olmadığını ancak ortalığı kasıp kavuran kimselerin mezhep içerisinde yer aldığını, bunlardan birinin de Deriyye şeyhi Muhammed b. Suud olduğunu belirtmiştir.²¹⁰ Bağdat Valisi Süleyman Paşa da, Muhammed b. Abdilvehhab'la ilgili olarak Babiali'ye gönderdiği raporunda, onun Haricî olduğundan²¹¹ ve taşkınlıklar yaptığından bahisle Basra ve bir kısım diğer kalelerin tamiri ve yeniden yapılmasının lüzumunu dile getirmiştir.²¹² Bu noktada Cevdet Paşa, Deriyye adlı yerde birkaç yıldır ün salan Muhammed b. Abdilvehhab isimli belirsiz bir şahıs olduğunu ifade etmektedir.²¹³

²⁰⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 332-334.

²⁰⁶ Eyüb Sabri Paşa, *Tarih-i...*, s. 61.

²⁰⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Doğuştan Günümüze...*, s. 39-41.

²⁰⁸ Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, 10. Basım, Birleşik yay., İstanbul 1996, s. 98.

²⁰⁹ Hüsnü Ezber Bodur, "Dini ihya Hareketi Olarak Vahhabiliğin Doğuşu, Gelişmesi, Sosyo-Politik ve Ekonomik Neticeleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* (BDT), Erzurum 1986, s. 26-40.

²¹⁰ Philip Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul 1981, s. 52.

²¹¹ Ethem Ruhi Fığlalı, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1983, s. 25.

²¹² Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 51.

²¹³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 36-51.

Ahmet Cevdet Paşa'nın anlattıklarına göre; Muhammed b. Abdilvehhab, halkın altı yüzyıldan bu yana sapkınlık içerisinde olduğunu, Ehl-i İslam zümresine ait olmadığını ve müşrik olduğunu, bu sebeple kanları ve mallarının kendi mezhebindekilere helal olduğunu ifade etmiştir.²¹⁴

İbn Abdilvehhab 1792 yılında öldüğü zaman, bu hareketin Muhammed b. Suud tarafından zaten başlatılmış bulunan siyasî cephesi, daha bir ağırlık kazanmıştır. Daha İbn Suud zamanında başlayan toprak kazanma faaliyetleri, onun ölümünden sonra (1766), oğlu Abdülaziz zamanında da sürdürülmüştür. Bu kadar süratle toprak kazanıp Necid'e hâkim olmalarında, şüphesiz Osmanlı hükümet merkezinden uzakta oluşları ve en önemlisi Osmanlı Devleti'nin Rus ve İran savaşları ile uğraşmak zorunda kalması iyi bir fırsat olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bu zayıf halinden istifade ile cür'etlerini alabildiğine artıran Vehhâbîler, Basra Körfezi civarında hâkimiyet kurdukları gibi, Necef'te Şîîlerle geçen bir tartışma sonucu bazı Vehhâbîlerin öldürülmesini bahane ederek 10 Muharrem 1802'de Kerbela törenlerine katılan binlerce insanı kılıçtan geçirmiş ve Hz. Hüseyin'in türbesi yağmalanmıştır. Cevdet Paşa 18 Şubat 1803'te Taif'i işgal eden Vehhâbîlerin yaptıklarını şu sözleriyle dile getirir:

“Vehhâbîler Taif'e girince buldukları eşyayı ordularına naklederek dağlar gibi yığdılar. Yalnız kitaplara itibar etmeyerek sokaklara attılar. Binaenaleyh, Buhari ve Müslim'in Sahihayn'ı ve çeşitli Hadis kitapları, dört mezhep üzere yazılmış Fıkıh kitapları, Edebiyat ve saireden binlerce kitap, ayaklar altında sürünür oldu. İçlerinde Mushaflar dahi vardı. Uzun müddet bunca kitap ve muteber eser böyle ayaklar altında kaldı. Malların beşte birini emirleri, geri kalan kısmını da o vahşiler aralarında taksim ettiler.”²¹⁵

Paşa tarafından sunulan bilgilere göre, Necidli olan Muhammed b. Abdilvehhab ile ilgili olarak halk arasında iki görüş ön plana çıkmaktadır. Bunlardan bir tanesi, Hanbelî mezhebine aykırı düşüncelerinin görülmesi ve Müseylimetü'l-Kezzab'a benzetilmesi, bir diğeri ise onun Şam'da ilim tahsilini yapan ulemadan biri olarak görülmesidir.²¹⁶ Bu düşünceleri ortadan kaldırmak için Ehl-i Sünnet'ten olan âlimlerce Vehhâbîlik inancına dair görüşleri çürütmek ve reddetmek için çeşitli kitaplar kaleme alınmıştır.²¹⁷

²¹⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 167.

²¹⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 262-263.

²¹⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 230.

²¹⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s.172.

Cevdet Paşa, Vehhâbî inançlarına da birçok yerde değinmiştir. Bu inancın toplu bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini genel olarak ise, karşımıza tevhid, şirk, bid'at gibi birtakım kavramlarla ortaya çıktığını ifade etmiştir. Vermiş olduğu bilgiler ilk elden olma özelliği de taşımaktadır. Buna ek olarak Ahmet Cevdet Paşa'nın görüşlerinde özgünlük ön plana çıkmaktadır. Ahmet Cevdet Paşa, Vehhâbî inancının ortaya çıktığı tevhid ve bid'at kavramı içerisinde bir şekilde yer almasını sağlamıştır. Öyleki Vehhâbî inancını net bir şekilde ifade etmek, ayırmak kolay değildir. *Tarih-i Cevdet*'te Vehhâbîlik hakkındaki konular girift bir şekilde yer almaktadır.

Ahmet Cevdet Paşa'ya göre Vehhâbîler, mekruh olan birçok şeyi açıkça şirk olarak görmektedir. Ayrıca dinî vecibelerde bu durum "hududu tecavüz" anlamını taşımaktadır.

Garb hacıları fıkhıta Malikî ve itikatta Sünnî olarak kabul edilseler de, ekseriyette bedevî olarak görülmektedir. Vehhâbîlerce bid'at diye itiraz edecekleri hususlara karşı koyamıyorlardı. Halkın ileri gelenlerince de bu aşırılık ve icraatlar iyi karşılanmamaktadır. Ahmet Cevdet Paşa, bu konuyla ilgili olarak 1817 yılında Abdurrahman Ceberti'nin Vehhâbîliği anlatan yazısına, *Tarih-i Cevdet*'te yer vermiştir.²¹⁸

2.4. İslam Mezheplerine Dair Karşılaştırmalı Görüşleri

Cevdet Paşa, farklı eserlerinde İslam mezhepleriyle alakalı konular kaleme almış ve buna ek olarak eserlerinde yer verdiği İslam mezhepleri hakkında birçok karşılaştırmalı görüş bildirmiştir. Söz konusu görüşlerine ana hatlarıyla şu şekilde değinebiliriz;

1. İsmailiyye ile Dürzîlik Arasındaki İlişki: Cevdet Paşa, İsmailiyye ile Dürzîlik arasında irtibat kurarak kendi ifadeleriyle şunları söyler: "İsmailiyye'nin esas itikatları birçok hurafe olup, bunun üzerine birçok batıl te'vil bina ederler. Mesela, abdest imama muhabbetten ibarettir derler. Dürzîler de bu konudan bahsederek gerek hak ve gerek batıl kâffesinden hiçbir millet ve nihlete benzemez suretle şirk ve dalalet içindedirler. İlm-i Kelama dair oldukça muarefe ve intisabım olduğu halde, Dürzîlerin dahi gerek kendi kitaplarından bazıları ve gerek onlara dair yazılmış olan bazı risaleler mütalaa etmekle istinbat edebildiğim mertebe, itikatlarının bir miktar tafsilatına vakıf olunması münasip görülmüştür."²¹⁹

²¹⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 272-274.

²¹⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 433-434.

2. Nusayrîler ve Dürzîler Arasındaki İlişki: Cevdet Paşa'nın ifadelerine göre Nusayrîler, pek çok yönden Dürzîlere benzedikleri gibi, Güneş ile yıldızlara tapmalarıyla Mecûsîlere de benzerler. Petrus'a tanzim ve dinî toplantılarında şarap içmek, içkiyi helal görmek ve Hristiyanlar ile bayram yapmak gibi şeylerle de Hristiyanlara benzerler. Hz. Ali'ye ve on iki imama tazim etmeleriyle Rafizîlere benzerler. Ancak gerçekte bunların bütününe zıt olup, dinlerin bütününden ayırdırlar.²²⁰ Bu açıdan her iki grup da senkretik/bağdaştırmacı bir mahiyete sahiptir.

3. Dürzîlik, Nusayrîlik ve Şîilik arasındaki ilişki: Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet*'inde kaydettiği bu bilgiler diğer kaynaklarla genel anlamda bire bir örtüşmektedir. Buna göre; Dürzîlik ve Nusayrîlik, Şîî karakteristik özelliği taşıyan iki aşırı fırkadır. Bunların ortak noktaları insanlara tanrılık atfediyor olmalarıdır.²²¹

Dürzîlik, altıncı Fâtımî halifesi el-Hakim bi-Emrillah'a, Nusayrîlik ise Ali b. Ebi Talib'e uluhiyyet nisbet etmektedir. Her iki fırka da tanrının insanlara hululüne inanmanın yanında, İslam'ın temel esaslarından birisini teşkil eden haşri inkar eder ve insanların ruhlarının ölümleri ile birlikte tenasüh yoluyla bir başka bedene geçeceğine inanırlar. Ayrıca, bu fırkalar çok değişik dinden, mezhepten ve felsefî görüşlerden etkilenmişlerdir. Mesela Paganizm, Hristiyanlık, Mecûsîlik, Mazdekilik, Yeni Etlatuncu felsefe, aşırı Şîî görüşler bunlardan bir kısmıdır. Her iki fırka da, Kur'an'ı gerçekte kabul etmedikleri halde, işlerine geldiği yerlerde hiç ilgisi olmayan tarzlarda kendilerine delil olarak getirebilmektedirler. Dürzîlere göre, insanların ruhları yalnız insana ve özellikle hangi millettense o millettense bir kalıba intikal eder. Öyle ki, Dürzînin ruhu yine Dürzîye ve Müslümanın ruhu Müslümana ve hakeza hangi dinden ise yine o dinden bir cesede intikal eder. Mesela bir Dürzî Hristiyanlığı kabul etse veya Sünnî olsa ve bu hal üzere ölse validesi zina etmiş olur. Zira Hakim'in zuhuruyla kapı kapanmış, iman eden etmiş, kalan kalmış, ümit kesilmiş ve artık din değiştirme imkanı kalmamıştır.²²²

4. Vehhâbîler, hızla yayılan bir mezhep olarak tavsif edilmektedir. Bu mezhebin günden güne yayılmasının sosyolojik bazı nedenleri vardır. Örneğin; Vehhâbîler yanlarında yer alan halkı, İslam'ı yeni kabul eden, İslam ile ilgili herhangi bir şey bilmeyen nazarıyla gören ve düzeltilmesi yönünde adımlar atan, tamamını kâfir ya da müşrik olarak gören,

²²⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 445-446.

²²¹ Hasan Onat, "Müzakereler", *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Aleviler Bektaşiler, Nusayrîler* (içinden), Ensar Neşriyat. İstanbul 1999, s. 195-196.

²²² Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 444.

öldürölmelerini ve mallarına el koymayı sakıncasız gören bir yapıya sahiptir. Bu ve benzeri inaçlar Arap cemiyetlerinin mizacına da uygun olduğu görüşü ağır basmış ve derhal bu batıl mezhebe meyledenlerin kanının dökölmesi gerektiği savunulmuştur.²²³ Vehhâbîliğin hızlı bir şekilde yayılmasının en önemli nedeni olarak ganimet paylaşımı beklentisi olduğu düşüncesi yatmaktadır. Bu düşünceenin ortaya çıkış nedeni ise; cihatla elde edilen malın yerini, yağmadan elde edilen malın almasıdır. Bu şekilde yağmacılık meşrulaştırılmıştır.²²⁴

Vehhâbîlik mezhebine mensup olan zümreler, çevrelerinde bulunan toplumları İslam dinine davet etmiştir. Bu çağrıya cevap verenlerin birçoğu mezhebin yayılmasında etken olmuştur. Mezhep kültürünün yayılmasında ikinci en önemli etken ise Deriyye Şeyhi Muhammed b. Suud'un zekât malı dışında bir başka kişiden bir şey almayacağını, yalnızca ganimetlerin beşte birini alacağını söylemesidir. Bu şekilde aşiretler ile kabileler kolaylıkla kendilerine tabi olmuşlardır. Muhammed b. Suud'un ölümü ile birlikte yerine geçen Abdülaziz'e tabii olanların birçoğu devlet kurma hayali ile mezhepçilik hareketinin önüne geçmiştir. Bu da Vehhâbîliğin yayılmasında yağmacılık ve menfaat ruhunun etkili olduğunu göstermektedir. Nitekim Vehhâbîliğin kılıç zoruyla yayılması bugün de eleştiri konusudur. Devlet yönetimi açısından bakıldığında ise, Vehhâbîler tarafından İslam dünyasının önde gelen iki devleti olan Osmanlı'ya ve Nadir Şah'ın başında bulunduğu İran'a karşı ihtiyatlı davranılırken Abdülaziz döneminde bu iki devlete karşı durulmaya başlanılmıştır.²²⁵

²²³ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 242.

²²⁴ Mehmet Ali Büyökkara, *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabîlik*. Rağbet Yay., İstanbul 2004, s. 76.

²²⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i...*, s. 242.

SONUÇ

Osmanlı tarihi bakımından önemli şahsiyetler arasında gösterilen Ahmet Cevdet Paşa, ilim ile sanatın bir arada tetkik edilmesini vurgulayan ve bu yönde çabalayan önemli şahsiyetlerdendir. Ahmet Cevdet Paşa, siyaset ilmiyle ilgili faaliyet göstermenin yanısıra edebiyattan İslam hukukuna, tarihten sosyolojiye kadar birçok alanda çalışmış farklı yönleri bulunan önemli bir bilim adamıdır. Yaptığı çalışmalar sayesinde bizim açımızdan İslam Mezhepleri Tarihi ilmine de önemli katkılar sağlamıştır.

Hayatını ilme adayan Ahmet Cevdet Paşa, devrin önemli âlimlerinden eğitim almıştır. Devlet adamı olmasının yanısıra ilim adamı, tarihçi ve şairdir. Dönem dönem olmak üzere birçok önemli görevde yer almıştır. Bu yönüyle eserleri dinî/sosyal tarihçiliğin önemli bir halkasını oluşturmada mezhepler tarihi disiplinine önemli oranda malzeme sağlamaktadır.

Cevdet Paşa'nın en önemli yönü belki de Tanzimat aydını oluşunda gizlidir. Bugüne kadar aydınlanmamış olan bu sis perdesinin ortadan kaldırılışı, bir anlamda Tanzimat döneminin gizli kalmış bazı hadiselerinin de ortaya çıkarılması anlamına gelecektir. Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti'nin farklı sentezler ve yoğun mücadeleler asrında olması sebebiyle hiç şüphesiz ki, çok enteresan, çok zorlu bir dönemde eğitim faaliyetlerinde bulunmuş ve bu dönemin medrese hayatını, gelişim çizgisini ve hususiyetlerini eserlerinde anlatmıştır.

İyi bir tarihçi, hukukçu ve edebiyatçı olan, Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü geri kalmışlıktan, tıkanıklık ve donukluktan kurtarılması için hayati bir fonksiyon icra eden, siyasetçi ve düşünürdür. Müslümanların kendi inançları, şahsiyetleri ve kimliklerinden uzaklaşmadan gelişmelere yönelmeleri ve bunun metodunu çizme yolunda büyük bir emek vermiştir. Ahmet Cevdet Paşa, Batı ilhamlı yenileşmeyi savunan Tanzimat kuşağı ile yakın ilişkiler içerisinde olmuştur. Ancak ona göre Batı'nın sosyal yapısı çok farklıdır ve bu yüzden Osmanlı'nın Batılılaşması diye bir durum söz konusu değildir. Çünkü Osmanlı Devleti'nin güç ve birliğinin temel taşı İslamiyet'tir.

Ahmet Cevdet Paşa'nın kaleme almış olduğu birçok eseri kendi dönemine ve günümüze ışık tutacak nitelik taşımakta ve özellikle, tarihçiliği, devlet adamlığı, edebiyatçılığı ve din bilginliği onu büyük bir âlim yapmaktadır.

Osmanlı devlet adamları ve âlimleri arasında Cevdet Paşa'nın seçkin bir yeri olduğu tartışılacak bir husus olmaması devlet ve ilim adamlığını birini diğerine tercih etmeden bir arada yürütmesiyle açıklanabilir. Bu başarısı ise, ilmi sahada edinmiş olduğu birikimi devlet hizmetine, devlet hizmetinde bulunarak kazandığı tecrübeyi de ilmi sahaya yansıtabilmesinden kaynaklanmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin önceki tarihçilerinden farklı olarak Avrupa tarihini de ele alan Ahmet Cevdet Paşa, Avrupa devletlerinin durumundan, yapısından ve aralarındaki diyaloglardan bahsederek, uluslararası politika ve dengelerden kaynaklanan olayların gerçek yüzünü ortaya çıkarmaya gayret etmiştir. Doğu-Batı sentezinde kültürel ilişkileri de ele almış ve Osmanlı Devleti'nin gelişen olaylardan ders çıkararak hareket etmesi arzusunda olmuştur. Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü buhrandan kurtarılması ve tüm Müslümanların tek bayrak altında toplanması, Ahmet Cevdet Paşa'nın bütün içtimai görüşlerini şekillendiren endişe ve amaçtır.

Ahmet Cevdet Paşa'nın başlıca kaynağı Osmanlı vak'anüvislerin eserleridir. Batılı tarihçilerden hiçbirisiyle doğrudan doğruya teması olmamıştır. *Tarih-i Cevdet* ve *Tezâkir-i Cevdet* isimli eserleri ile vak'anüvislik ve tarihçilik üstü bir tarzı ortaya koyarak; araştırma, gözlemeleme, olay ve ikili eleştirme vb. sosyolojik yöntemlere dayalı teknikleri kullanmıştır. Bu eserlerin ait olduğu dönem ise, hem sosyo-kültürel hem de ekonomik ve siyasî boyutlara tanıklık etmektedir. Yaşamış olduğu camianın değişime giden yoldaki sorunları ve sancılarını son derece yakından gözlemleyen Ahmet Cevdet Paşa'nın bu tanıklığının; araştırmacı, aydın ve icra sorumluluğundaki birçok kişiye önemli mesajları bulunmaktadır.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*'te Vehhâbîleri; İslam tarihinin çeşitli dönemlerinde ortaya çıkan olumsuz örneklerle benzerlikler kurarak izah etmeye çalışmıştır. Bu açıdan onun eserleri 19. asır Osmanlı toplumunun Vehhâbîlik algısını anlamamıza da yardım eder.

Ahmet Cevdet Paşa, *Maruzat* adlı eserinde; Osmanlı Devleti'nin son yüzyılının en hareketli ve sıkıntılı dönemlerinden olan 1839-1876 yıllarında yaşanan olayları anlatmıştır. Bu dönemin siyasî ve idarî şahsiyetleri hakkında diğer çağdaş kaynaklara nazaran daha fazla ve değerli bilgiler sunmuştur. Cevdet Paşa bu eseri, Tanzimattan başlayan, özellikle kendi dönemini de ele alan Osmanlı devlet adamlarını çeşitli yönleriyle öğrenmek isteyen II. Abdülhamid'in sözlü isteği üzerine kaleme almıştır. Öyle ki, yazılış gayesine uygun olarak eserde, devlet adamlarının hanımları arasında geçen dedikodulara, hatta şahsi kanaat ve

hatıralara kadar birçok bilgiye yer verilmiştir. Aslında, *Maruzat*'ı dikkatle incelediğimizde, hemen hemen tümüyle, o dönem devlet adamlarını ve devletin durumunu anlatan bir eser olduğu ortaya çıkacaktır.

Osmanlı Devletinin ilk medeni kanunu olan *Mecelle*, Batılılaşma devrinde ve kanunlaştırma hareketlerinin en yoğun olduğu dönemde millî ve İslamî bir yapıya sahip olarak ortaya çıkmasıyla birlikte; Osmanlı Devleti'nin resmî mezhebi olan Hanefî mezhebi hukukçuları tarafından onay görmüş ve uzun müddet Osmanlı Devleti'nin medenî kanun ihtiyacını karşılamıştır. Titizlikle hazırlanmış olan *Mecelle*, bizzat Ahmet Cevdet Paşa'nın kuvvetli mantığı ve Türkçesi ile devrin ihtiyacına ve zamanına uygun görüşleri anlatmasıyla ön plana çıkmıştır.

Çalışmamızda; Ahmet Cevdet Paşa'nın hayatını anlatmak ve yakın tarihimizin siyasî, sosyal, kültürel iç yüzüne ait değerli bilgiler sunmakla beraber, 19. yy'da varolan ve hala günümüzde varlığını sürdüren Vehhâbilik, Dürzilik ve Nusayrîlik mezheplerinin de durumu ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca her biri tarihî birer kaynak değerinde olması nedeniyle eserlerine; ideolojik, siyasî yaftalamaların dışında, modernleşme tarihine doğru, gerçekçi ve geleneği geleceğe uzatacak bir anlayışla yaklaşabilmek ve Ahmet Cevdet Paşa'nın perspektifinde bir yapının oluşmasına katkı sağlamaya gayret edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akkaya, Cevdet, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Din ve Cemiyet Görüşü* (YLT), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Kayseri, YÖK Dökümantasyon Merkezi, No: 20977, 1992.
- Aliye, Fatma. *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Yay., İstanbul, 1995.
- Ansary, Sabri Şakir. *İslam Hukuku*, Ajans Türk Matbaası, Ankara, 1958.
- Babinger, Franz. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Çev. Çoşkun Üçok, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 1992.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı 37-443/449v111- 1858*.
- Baysun, Mehmet Cavid. *Tezakir-i Cevdet Hakkında; Cevdet Paşa, Tezakir*, (1-12), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1953.
- Berki, Ali Himmet. *Mecelle*, İstanbul, 1977.
- Birand, Kamran. *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimata Tesirleri*, Ankara, 1955.
- Bodur, Hüsnü Ezber. *Dinî İhya Hareketi Olarak Vahhabiliğin Doğuşu, Gelişmesi, Sosyo-Politik ve Ekonomik Neticeleri*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (BDT), Erzurum, 1986.
- Bozdoğan, Ahmet. *Manastırlı Mehmet Rifat*, Hacettepe Üni. Sos. Bil. Enst. 2007.
- Bulut, Halil İbrahim. *Dünden Bugüne Siyasî İtikadî İslam Mezhepleri Tarihi*, Ankara 2012.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhâbîlik*. Rağbet Yay., İstanbul 2004,
- Chambers, Richard. *Bir Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Âlimi: Ahmed Cevdet Paşa ve Eğitimi*”, *Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, (Haz: M. Gündüz), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013.
- Çelenk, Mehmet. *Muhammed b. Abdulvehhab'ın Hayatı ve İtikadi Görüşleri* (YLT), İstanbul 1999.

- Çetinsaya, Gökhan. “Osmanlı Irak’ında Şîî-Sünnî İlişkileri: II. Abdulhamid Dönemi (1890-1908)”, Osmanlı’da Din ve Vicdan Hürriyeti (içinden), Editör Doç. Dr. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2000.
- Çubukçu, Agah İbrahim. *Gazali ve Bâtınîlik*, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1964.
- Demirci, Kürşat. “*Hulul*”, *DİA*, İstanbul, 1997.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Yay., Ankara, 1970.
- Doğruel, Fulya. *Etnisite, Kimlik ve Yaşam Stratejileri: Nusayrî Alevilere Bir Bakış*, Kırkbudak Dergisi, Sayı, 8, 2006.
- Ecer, Ahmet Vehbi. *Tarihte Vehhâbî Hareketi ve Etkileri*, ASAM Yay., Ankara 2001.
- el-Eş’arî, Ebû’l-Hasen. *İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu’l-Musallîn)*(çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), Kabalcı Yay., İstanbul 2005, s. 27.
- en-Nevbahti, Hasan b. Musa. *Fıraku’ş-Şia*, (çev. Sabri Hizmetli, Hasan Onat, vd.), Ankara Okulu Yay., Ankara, 2004.
- Ensar Neşriyat, *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye’de Alevîler, Bektaşîler, Nusayrîler Sempozyumu*, İstanbul, 1999.
- Eraslan, Cezmi. *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Yay., İstanbul, 1992.
- Eröz, Mehmet. *İktisat Sosyolojisi’ne Başlangıç*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1977.
- Ertem, Rekin. “*Dil Öğretimi*”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, c.2, Dergah Yay., İstanbul, 1977.
- et-Tavil, Galib. *Arap Alevîlerin Tarihi: Nusayrîler*, Çivi Yazıları, İstanbul, 2004.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Birleşik Yay., İstanbul, 1996.
- _____. *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yay., İzmir 2011.
- _____. *İbadiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, A.Ü. İlahiyat Fak. Yay., Ankara, 1983.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri. *Türkiye’de İbn Haldunizm*, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953.
- Goldziher, Ignac. *İslam’da Fıkıh ve Akâid*, (çev. İlhan Başgöz), Ardıç Yay., Ankara 2004.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *100 Soruda Türkiye’de Mezhepler ve Tarikatlar*, Gerçek Yay., İstanbul 1969.

- Gündoğdu, Cengiz. *Bir Türk Mutasavvıfı Abdülmecid Sivası*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000.
- Gündüz, Mehmet. *Eğitimci Yönüyle Ahmet Cevdet Paşa*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2012.
- Habib, İsmail. *Teceddüd Edebiyatı*, Maarif Vekaleti Neşriyatı, 1924.
- Hakyemez, Cemil. *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünnî-Şîî İttifakı*, Kitap Yay., İstanbul, 2014.
- Halaçoğlu, Yusuf.; Aydın, M. Akif. "Cevdet Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, c.7.
- Haldun, İbn. *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldun*, (çev. Ahmet Cevdet Efendi), Takvimhane-i İstanbul, İstanbul, 1277.
- Hitti, Philip. *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), Marmara Üni. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul, 1981.
- İzgöer, Ahmet Zeki. *Müslüman, Osmanlı ve Modern Ahmet Cevdet Paşa*, İz Yay., İstanbul, 2014.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Dürzî Mezhebi*, Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Sayı: 2, İstanbul, 1926.
- Kaynar, Reşat. *Cevdet Paşanın Din ve Laiklik Anlayışı*, İstanbul, 1954.
- Kazancıgil, Aykut. *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Binbaşı Elhaç Rıza Tahsin, Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye, C. I-II)*, Özel Yay., İstanbul, 1991, C.I.
- Keskioğlu, Osman. *Ahmet Cevdet Paşa, Hayatı ve Eserleri*, AÜİFD, Cilt 14, Sayı 1, Ankara, 1966.
- _____, *Cemaleddin Afgani*, AÜİFD, Cilt 10, Sayı 1, Ankara, 1962.
- Kütükoğlu, Bekir. *Tarihçi Cevdet Paşa*, Ahmet Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler, İstanbul, 1986.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. Boğa. Babür Turna), Arkadaş yayınevi, Ankara, 2014.
- Maden, Fahri. *Bektaşîlerin Serencamı*, Kapı yay., İstanbul, 2012.
- Makarem, Nasib Sami. *The Druze Faith*, New York, 1974.
- Mardin, Ebul'ula. *Ahmet Cevdet Paşa*, İÜHFD, İstanbul, 1946.

_____, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, TDV Yay., Ankara, 1946.

Massignon, Luois. “Nusayrîler”, İA, C. IX.

Meriç, Ümit. *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, 3. Baskı, İnsan Yay., İstanbul, 1992.

Moosa, Matti. *Extremist Shiites: The Ghulat Sects*. New York 1987.

Muallim Cevdet. *Cevdet Paşa'nın Hayat-ı İlmiyesi*, Tedrisat Mecmuası, Haziran 1339, no: 39.

_____, *Darülmualimin'in Yetmişbirinci Sene-i Devriyesi Vesilesiyle Müesssenin ilk Müdürü Cevdet Paşa'nın Hayat-ı İlmiyesi Üzerine Konferans*, Tedrisat Mecmuası, c. VII, Sayı 39, Dersaadet 1333.

Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1413/ I.192.

Onar, Sıddık Sami. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam Hukuku'nun Bir Kısımının Kodifikasyonu: Mecelle*, İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası (1955), XX/1-4.

Ortaylı, İlber. *Osmanlı'da Milletler ve Diplomasi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Osmanlı Devlet Arşivleri, Tarih 12/R/1333 (Hicri), Dosya No: 238, Gömler No: 65, fon kodu MV. 1333.

Ölmezoğlu, Ali. *Cevdet Paşa, Hayatı ve Eserleri*, Celal Bayar Üniversitesi Yay., Manisa, 2002.

_____, *Cevdet Paşa*, MEB İA, Cilt 3, İstanbul, 2001.

Öz, Mustafa. *Dürzîlik*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 7-8-9-10, Yıl 1989-1990-1991-1992.

_____, “Nusayrîyye”, *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Alevîler Bektaşîler Nusayrîler*, İstanbul, 1999.

Özcan, Ahmet. *Türkiye'de Popüler Tarihçilik*, 1980 -1960, Türk Tarih kurumu Basımevi, Ankara, 2011.

Özcan, Azmi. *Pan-İslamizm*, İsam Yay., 2. Baskı, Ankara 1997,

Özkan, Nevzat. “İlk Dil Bilgisi Ders Kitabımız Medhal-i Kava'id Hakkında”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 11, Kayseri, 2001.

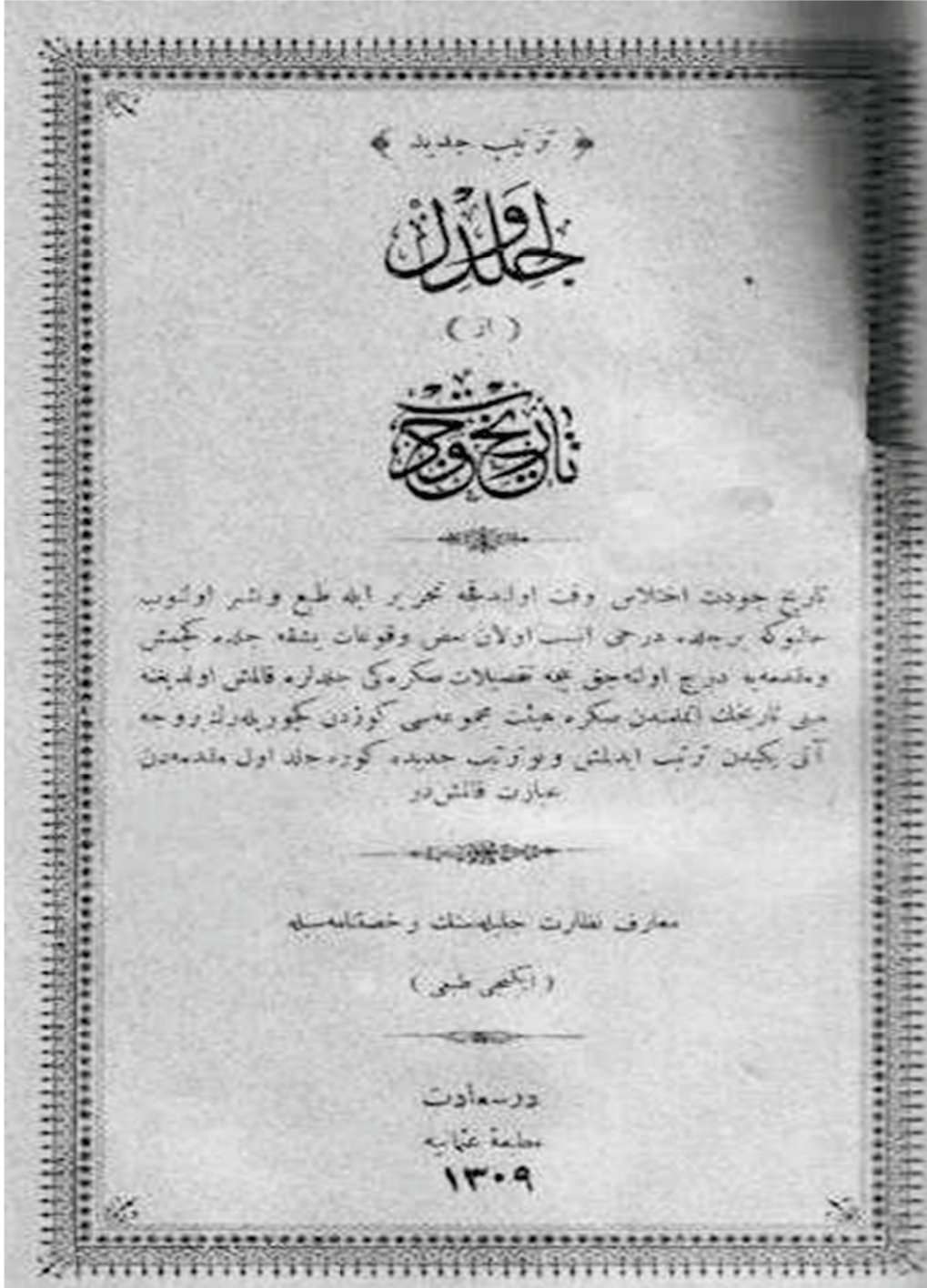
Paşa, Ahmet Cevdet. *Belagat-ı Osmâniye*, İstanbul, 1881.

- _____, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, Bedir Yay., İstanbul, 1995.
- _____, *Kavaid-i Türkiyye*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1875.
- _____, *Maruzat*, (Haz. Dr. Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yay., İstanbul, 1980.
- _____, *Medhal-i Kavaid*, Darü't Tıbaatü'l-Amire, İstanbul, 1268/1852.
- _____, *Tarih-i Cevdet*, Sadeleştiren: Dünder Günay, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983.
- _____, *Tertib-i Cedîd Kavaid-i Osmânîyye*, Dikran Karabetyan Mat., İstanbul, 1303\1886.
- _____, *Tezahir, Tezkire 1-40*, Yayınlayan: Cavid Baysun, Ankara : TTK, 1984.
- Paşa, Eyüb Sabri. *Tarih-i Vehhâbiyan*, Bedir Yay., İstanbul, 1992.
- Paşa, Fuat; Paşa, Ahmet Cevdet. *Kava'id-i Osmânîyye*, (Haz. Nevzat Özkan), TDK Yay., Ankara, 2000.
- Paşa, Süleyman. "Saadetlü Ekrem Beyefendi Hazretlerine", *Hürriyet-i Fikriye mecmuası*, no: 10, 10 Nisan 1330 (23 Nisan 1914).
- Rıfat, Mehmet. *Hace-i Lisan-ı Osmânîden ilm-i Sarf-ı Türki*, Kasbar Mat. İstanbul, 1893/4.
- Shotwell , James. *The History Of History*, Vol. I. Columbia University Press, New York, 1939.
- Sözen, Kemal. *Ahmet Cevdet Paşa'nın Felsefi Düşüncesi*, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Vakfı Yay., 1998.
- Şahin, Mehmet. "Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişimine Kısa bir Bakış", *Türk Yurdu* (Türk Düşünce Hayatı Özel Sayı), c. 11, sayı 44, Ankara, 1991.
- Tankut, Hasan Reşit. *Nusayrîler ve Nusayrîlik Hakkında*, Ulus Basımevi Ankara, 1938
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitapevi, İstanbul, 1985.
- Türk Diyanet Vakfı Yayınları, *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)*, Sempozyum, : 9-11 Haziran, 1995, Ankara, 2009.

- Togan, Zeki Velidi. *Tarihte Usul*, Enderun Yay., İstanbul, 1981.
- Toynbee, Arnold J. *A Study of History*, Oxford University Pres, V. III, 1955.
- Turan, Ahmet. *Kitabu'l-Mecmu'un'un Tercümesi*. (b.t.)
- Ülken, Hilmi Ziya. *İslam Düşüncesi*, Ülken Yay., İstanbul, 2005.
- Üzüm, İlyas. "Nusayrılık", *DİA*, C. XXXIII
- Yetiş, Kazım. *Ahmet Cevdet Paşa'nın Belagat-ı Osmâniye'si ve Uyandırdığı Akisler*, Kubbealtı Akademi Mecmuası, Yıl: 12, sayı: 1, Ocak 1983.
- Yinanç, Mükrimin Halil. *Tanzimat'tan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik*, Ma'arif Matbaası, İstanbul, 1940.
- Yönem, Ahmet. "Şîî-Sünnî İlişkileri Bağlamında Günümüz Selefiligi", e-makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi, Cilt: VI, Sayı: 2, Eylül 2013.
- Yörükkan, Yusuf Ziya. "Vehhâbilik", *AÜİFD*, C. I, Ankara 1953.
- Zehra, Muhammed Ebu. *İslam'da Siyasî ve İtikadi Mezhepler Tarihi*, (çev. E. Ruhi Fığlalı; Osman Eskicioğlu), İstanbul, 1970.

EK :

Tarih-i Cevdet Eserinden Bazı Bölümler -Giriş / 1774 - 1826

وقسایع دولت عالیہ
 من سنہ ۱۲۲۳
 الی سنہ ۱۲۲۶

اثر خانمہ احمد جودت

مطبعہ عامرہ دہ طبع اول نمشدن

سنہ ۱۲۹۲

همت بیوردی بوابه بزم مغفور من اولفله جانب شاهانه لرینه انقیاد یابنده
 قصور من در کار ابدی و قناکه رتبه وزارتله باشمز باغلاندی و عنوان
 سرسکری ایله قدر بزم اعلاقندی کرک اردوی همایون معینده و کرک
 بالاستقلال عساکر دشته حرب و قناز اناسنده اعدانک غالب اولدیفنی
 کورلکله اسباب حقیقیه سنی ندقبق و نحرری ایندیکمه دشمک غلبه سی
 عسکرینک معلم و منتظم و ضابطلرینک فن حریده ماهر و سرکارانک مقصد
 الافکار اولاندن نشئت ایلدیکنی تیقن ایتدم و کیدیشمز بولاسمز و بیلشمز باکاش
 اولدیفنی او کرندم و شهیدم حومک سعی شاهانه لری مجرد نایدن و دولت
 نیت خبریه سنه بنی ایدوکنی اکلابوب یشیمان و مناسف اولدم و کیفیتی
 سرداشمز اولان بعضی حقانو آدملره اچدیقمده انلری کندمدن زیاد
 مناسف کوردم خلع و قومه سی ظه و ربله سلطنت تبدیل وایشلر صورت قدیمه
 سقیمیه تحول ایندیکده عسکری گروهی بتون بتون نظامندن چیقندی
 و اهل اسلامه بیک قات زیاده ضعف کلدی اولوقت استابولک نه حالده
 اولدیفنی بجه کرک معلوم بدر یوسال خذلاندن متأثر و بویله کبدرسه
 دشمک استابوله قدر کاه چکی ملاحظه سیله مکدر الخاطر اولدیفمز ائاده
 حالا امنای دولت اولان اشبو ذاتلر ایله ملاقات و حجت اسلامیه و حضرت
 دولتعلیه افتضا سجد اجرای مذاکرات و مصاحبات ایله حالته رک نهایت
 اتاده جاوس ایله صورت سابقه نیکدن تربیی خصوصیه فائحه اوقومش
 ایدک زیرا خداوند کار سابق سلطان مصطفی خانک حالی معلوم و برمدت
 دهاسر بر سلطنتده بقلسی معاذ الله تعالی دولتعلیه نیک باعث اندرایی
 اوله جتی بجه عندند مجزوم ایدی و اگر چه نیتمز دیکر کونه اولدیه ده
 لله الحمد و المنه بادشاه کزین و خلیفه روی زهین اقدمن حضرتلری علم و فضیلت
 ورشد و درایت ایله منصف اولوب بزلک شهود اتمز اولان صور انلرک
 فضانت فطریه و معلومات مکتبیلری حسیله آینه قاب همایونلرنده جاوه کر
 اولدیفنی حق الانصاف ریامز اوله رق بجه اعترافی ایلرز و ذاتند غیور
 و دلیر و عالی همت و صاحب شهامت بر پادشاه جهانکبر اولوب اقصای اهل
 پادشاهانه لری ممالک شاهانه لرینی تطاول ایددی اعدان بحافظه در
 بوابه و کلای دولتعلیه و بالجله وزیرای عظام و سرکاران و حکامک بیکدل
 و بکجهت اوللرینه منوط اولدیفندن اراده سنبه لری اوزره بجه احسان

همت پوری بویسه زوم منصور من اولقه جانب شاهان تری به اظهار بایده
 منصور من در کار ایدی وقتا که در تری و زاریک باشن باغلا ندی و معاون
 در عسکری ایله قدر بیز اعلاینددی کرک لردوی همایون معانده و کرک
 بالاستقلال عساکر مشتکله حرب و قتلر باشنده اعدا کت نظام اولدی
 کورلکله اسباب مقبوضه منی تحقیق و نظری ایندی کیمده دشمنک طلبه منی
 عسکریت میزومن عار و مشایط منی فن حرب ساغر و سرکارانک معده
 الافکار اولدینک مننک مننک یانه یکنی تیرمن ایدیم و کورده مننک و تانمنک بایقش
 اولدیقن اوکر ندیم و شهید معرجه منک معنی شاهانک لری بجه ایدین و دعوات
 بت خیریه منی ایدوکن اکلر بویسه پشیمان و ساسف اولدم و کاتبی
 سر در مننک اولان بعضی عساکر آمدنره اچدیلمده انری کندینک زبانه
 ساسف کوردم جامع و فاده منی ظهور بجه سلطنت تزلزل و ایدنک ضرورت کسبیه
 ساسفیه نعل اولد کیمده عسکری گروهی بیون بیون نظام مننک چینه منی
 و اعل ایلامه بیون کات زبانه ساسف کادی اولوقت استانبولک ساسف
 اولدیقن بجه کرک معلوم بیدر بیونک خدایکن مائر و بیونک کسبیه
 دشمنک استانبول قدر کلا بیک ملاحظه بجه مکنر الماطر اولدی مننک
 حال امدای دولت اولان اشیر مالترا بجه ملاقات و حجت اسلامه و طبیعت
 دولتیه انقضاستجه اجرای مشاکرت و مسامحت ایله ساسف کت نهایت
 ایدر اولوس بجه صورت ساسف کت بیکدن تری مننک و صدمه مانده اولدوش
 ایله زبانه ساسف کت ساسف سلطان ساسف کت ساسف کت ساسف کت ساسف کت
 دهامریر ساسف کت ساسف کت ساسف کت ساسف کت ساسف کت ساسف کت
 اولدیچنی بجه عسکره هر روز ایدی و اگر چه بیز دیکر کوه اولدیمده
 که انقدر اولد یادش کزین و ساسف کت ساسف کت ساسف کت ساسف کت
 و رشده و درایت ایله منصف اولوب بزرگ مشهوره انز اولان صورت کت
 مننک ساسف کت و معلومات مکنده بلی حسیله آیدنک همایون کت بلی
 اولدیچنی ساسف کت ساسف کت ساسف کت ساسف کت ساسف کت ساسف کت
 و در بویسک همت و مسامحت شهادت پر یارشان بجه انز اولوب انصافی اول
 پادشاهانک لری مننک شاهانک لری ساسف کت ساسف کت ساسف کت ساسف کت
 بویسه و کلا مننک و بایقده و زرای عظام و سرکارانک و مننک کت
 و کیمهت اولدی بجه ساسف کت ساسف کت ساسف کت ساسف کت ساسف کت

﴿ ۹ ﴾

شهریاری اولان اکری بیون عرافنا بوسند سزک استقلال سلطنت کره طرف نور
لکن ردی دخی قابل دکادر شهید بک چاره سزک تصدیق اولنوبده صکره
بونک فسح و انقاسی چاره سته باقلیدر دیکله سلطان محمود خان حضر نلری
اکرچه بالاسنی خط همابون ایله بالنوشیح تصدیق اباش ایسه ده بوماده
کندوسنه داغ درون اوله رفی اول کوندن اعتبارا احیان کروهنه وانلره
منتهی اولنره اضمار غیظ و کین ایلمدر

حتی بوسندی قله المش اولان بکلکچی عزت بک کندوقاش دستکاه
انشاسی اولدیفنی اعلانا امضا محالده راقم الحروف دیوبیازمش اولسندن
طولانی حقیقده وقوعه کلان انفهال خفینک نهیه منجر اولدیفنی محالده
ذکر اولسه کر کدر

وبوسندک تنظیمدن صکره اندرون همابون طاقی ال التندن اوچاقلوبی
اوخشامغه باشلامش اولدقنری سیاق و سباق احوال دن اکلا شیلور

اواخر شعبانده دبار بکر اباتی بهرام پاشابه توجیه بیورلدی وسلانیک ایله
قواله سنجاقنری سیروزی اسماعیل بکک عهده اداره سته و برادی سلانیک
مع قواله منصرفی بولتان خمرو پاشابه دخی عن قریب دیکر مأموریتله
قابر یله جنی تبشیر ایدلدی

وجانب صدر اعظمیدن وقوعه بولان دعوت اوزرینده بوانانده درسه عادتله
وارد اولان بهادر کرای سلطان قانغایلی رتبه سیله طونه سواحلی
سر عسکری نصب اولنوب حلیم کرای سلطان دخی معینه مأمور بیورلدی

غره شعبانده لوند چننا کتبه بر مقدار عسکر قونی اوپ مقدمان نظام جدید
اوجانغنده بلوکباشی اولان ارناو دم مصطفی دخی اسکدار قشله سند اوسته
نصب اولنهرق بر طرفدن عسکر باز مده ایدی کاغذ خانه جمعیتی کونی
همان اسکدارده تعلیم عسکره باشلانیدی

وشه بانک بکرمی اوچنجی کونی شق اول دفتر داری بهیج افندی امور جهادیه
ناظری نصب اولنوب دفتر داراق دخی چا و شباشی تحسین افندی به
ویا و شباشیق مش افندی به توجیه اولندی و دور سلیمده تعلیم اوکرمش
اولنردن سر هزار و سر بلوک و ملازم کبی ضابطه ترتیب و سابقا اوجاق

﴿ ناسع ﴾

﴿ ۱۰ ﴾

بولندقلری حالدہ سلطان محمود خان عدلی حضرت تبری فلککے ہمایون تریلہ
 سعدیادہ گذار وچاغلایان کنارندہ واقع قصرہ، ایونلرندہ، قرار بیوردقلرندہ
 بہار بہدہ کی جہیت دخی کاوب سعد آباد جوارندہ منصوب اولان خیمہ لردہ
 استقرار ایندکدذکرہ صدر اعظم وشیخ الاسلام وساروزرای عظام
 حضور ہمایونہ دخول الہ علی الترتیب بارجہای قیام اولدقلری حالدہ
 جبار زادہ وسبروزی اسماعیل بک وقرہ عثمان اوغلی دخی حضور ہمایونہ
 چہار بلرق کشدولرہ سمور کورکلراکسا وبلارینہ خنجرار وضع الہ
 تظیف اولدقلری اثنادہ طرف شاہانہ دن سبروزی بہ خطابا (بک کوزل
 مسرک وار حق تعالی دشمنہ قاب ایلبہ) دیوالتفات بیوردلی حضور
 ہمایوندن بہد الخروج ساراعیان ووجوہہ دخی اوطاغ صدر اعظیہ
 علی مراتبہم خلعتلر کیدبرادی بہدہ ذات شہادتہ سرای ہمایونلرینہ
 عودت ایندی وجہیت طاغیلوب ہرکس براورینہ کندی
 بوجہیت عامہ خیلجہ اتحاد افکارانامہ بادی اولدی واعیان ووجوہہ
 خیلدن خیلی امنیت واطمینان کادی

وشہر شہبان معظمک اون دردنجی چہار شنبہ کونی قاضی عبدالرحمن
 پاشا بروجہ بالا مأمور اولدبغی اوزرہ سلطان سلیم زمانندہ نہ ایم کورہش
 اوللردن جمع ایلدیکی برخیلی تفنگچی نفراتیلہ اسکدارہ وصول بوالدی
 وادن بدنجی کونی باب عالی بہ دعوت بیوردلہرق ککندوبہ کوناہیہ
 سنجاغی الہ اناطولی سرعسکرلکی ویرادی

بروجہ مشروح مشورت عامدہ قرار کیراولان سند اتفاق کہ صورتی
 زبردہ (۲) رقبہ ایراد اوانہ جقدر بعد التبیض صدر اعظم وشیخ
 الاسلام وقبودان پاشا وشار الیہ قاضی عبدالرحمن پاشا وصدور عظام
 وکنخدای صدرعال ویکچیری اغاسی ودفتردار وریس افندیلر وسابقا
 رکاب ہمایون کنخداسی مصطفی رشید افندی وبحر بہ ناظری وچاوشباشی
 وروزنامچہ اول الہ جبار زادہ سلیمان بک وسبروزی اسماعیل بک وقرہ عثمان
 اوغلی عمراغا ومحاسبہ اول پایہ او احمد افندی وسپاہلر اغاسی وبکلکچی
 وآمدیحی افندیلر وچرمن منصرفی طرفلرندن امضا وتخبیم الہ حضور
 ہمایونہ عرض وتقدیم قلندی سلطان محمود خان حضرت تبری بونی اندرون
 ہمایون رجائندن بعضیلرلہ مذاکرہ ایندکدہ ایچلرندن باش چوقدار

کننداسی اولان سلیمان افاینه اوجاق اغالی عتوبله رئیس عسکر
تعبین قلندی

الحاصل نظام جدید اوجاغی احیا یوردلی و مجددا بازیلان عساکر
اوند چفتاکی واسکندار قشله رینه برشدیرلدی و چله سنه بکنسقی اوله رق
عبادیرنگ و توزاق کیدیرلدی فقط مقدا نظام جدید عسکری و عساکر
شاهانه تعبیر اولنورکن بو کره سکبان ذینلدی و اول باشلرینه بوستانچی
براطه سی کیر لایکن بودقه شو باره کیدیرلدی که روم ابلی خلقنه
مخصوص بدی سکر ترکی چوقه قایاقدن عبارت اووب بر قسنگ
اوزرینه قرمز ی و دیگر قسنگ اوزرینه ترکی مغرب شالری صارلدی

فی الاصل بیکچیری طائفه سی قشله آذین و علوفه خوار بر عسکر ایکن هر رود
زمان ایله نظاماتی مختل اوله رق دیگر اوجاقلر خانی کبی اصناف ورنجه بر
کروهندن عبارت قالمش و کرک بیکچیری کرک سائر اوجاقلر علوفه لری
بز نوع ابراد و عقار حکمه قویله رق اسهام و مقاطعات کبی النوب صایلور
اولش ایدو کندن و بوایسه بیت المال مساینه بیهوده ایرات خسار دینک
اولدیندن ابعدا بوم اصل دفتر لو بیکچیری یانین یعنی قوللق نفراتی و قره
قولقی قشله ل اختیار لری ایله سائر بوم قوله خدمت قه لیه ده اولونانلردن
ماعد اعلوفه خوار اولنلرک الرنده کی اسامی کلیا القسا اولنقی خصوصه
بجاس و آلاده قرار و بریلرک حضور همایونه عرض اولنمش و عسکره
تخصیص اولنن علوفه لریک بو بله عقار کبی النوب صائلی بحق رفع
اولدجق مواددن بولنمش ایسه ده خلی و قتلردن برو بوفتاق مرعی الاجرا
اووب دولنک دخی علمی لاحق اولدینغی حالده مسامحه ابتدیکنه مینی
بو اسامی الدن اله تداول ایله کلش اولسنه نظرا الحاقه هذه اراد اولنق
اوزره پاره سبله صائون امش اولنلر دوچار خسار اوله جقلرندن و بوقدر
خلاقک دفعه قطع ارزاقی نزد شاهانه ده روا کورلمدیکندن و بزوجه
بالا اندرون همایونجه ال التندن اوجاقلونک جلب و تطابق دخی ملتزم
بولدینندن بو قرارک اجرا سنه مساعده بیورلیوب فقط بالطوع والرضا
اسامی کاغدلرینی کتوروب و برنلره کرکلردن نصفی و برلک و امتناع و نمرد

فقط جلد مذکورده شرح و ابضاح اولتدینی اوزره بروقتدنبرو ایالات
والویه نك مرکز سلطنتدرابطه انقیادی يك ضعیف اووب طرف بطرف
اصیان و خاندانلرتقاب ایدرك کیمی بر جسم بفضاده و کیمی برسجاقده
کیف مایشاه تصرف ایدر اولدقلرندن بشعه روم ایلده سیروزی
اسماعیل بك و اناطولیده عین الاعیان اولان بوزاقو منصرفی جبارزاده
سلیمان بك ايله صاروخان منصرفی قره عثمان اوغلی عرافا کبی جسم ایلانلری
ضبط ايله ملوک طوائف طرزنده و صورت استقلالده حکومت ایدر
خاندانلری پیدا اوانقله طشره زده اوامر دولت علیه نافذ اولماز ایدی

حتی بیله جکده تغلب و تحکم ایدن قابونجی مصطفی نام شخص بر قاج
دفعه فرمان عالی اصدار بیله سفره مأمور ایدلش بکن اصفا ایتدکن
بشقد فرمانی بازانلری سب ايله کوتورنلری دفع ایتشدی

شوحاله کوره اول باول بومللو اصیان و خاندانلرك دائرة اتحاد و اتقیاده
النلری لازمه حالندن کورملکده استانبولده بر مشورت عامه اجرا اولتوبنده
اتفاق ارا ايله اصلاحات لازمده تشبث اولتقی اوزره طرف صدارتینا هیدن
جبارزاده و قره عثمان زاده و سیروزی اسماعیل بك ايله جرمن منصرفنده
واقف الذکر قابونجی مصطفی و شبله اعباتی احدانفا کبی شهرت اولواعیان
واخاره دعوتنامه لر کوندرادی

بو یله داعیه استقلاله دوشمش بر چوق اعبان و خاندانلرك همان استانبوله
کلورملری اولوقنك حکمتجه اگر چه يك مستبعد ایدی لکن همدار
پاشا مقام صدارته کلدی کبی افکار عامه بردن بره اولقدر تیدل ایش
وصبت سطوتی اول مرتبه اطراف واقاتی قابلامش ایدیکه نفوذی
در سعادتده فصل جاری ایسه طشره زده دخی اولوجهله جریانه
باشلامش ایدی

فرمان دیکلمیان متغلبه گروهی همدارک برور قیاره سی واردینی کبی ابغی
مقضاضانه مسارعت ایدر اولدیلر حتی سالف الذکر قابونجی مصطفی نك
بر کاغذینی ایدینی کبی سریمه اشبیک قدر سهکره کلوب چرچی چایرنده کی
اردو سنه الحاق ایش ایدی

سیروزی اسماعیل بك فی الاصل انك دائرة اتحاد و اتقیادنده اولوب
جبارزاده و قره عثمان زاده و سارلری دخی بو اتقاده محللرندن حرکت

۱۷

کنخدا سی اولان سلیمان اغاینه اوجاق اغالغی عنوتایله رئیس عسکر
تعیین قلندی

الحاصل نظام جدید اوجاغی احیا بیورلدی و مجددًا بازیلان عساکر
اوند چفتاکی و اسکندار قشله لینه بر اشد برلدی و جهله سنه بکنسقی اوله رق
عباد بیلک و توزاق کید برلدی فقط مقدا نظام جدید عسکری و عساکر
شاهانه تعمیر اونورکن بوکره سکبان ذینلدی و اول باشلرینه بوستانچی
براطه سی کیر لایکن بودغه شوپاره کید برلدی که روم ابلی خلقنه
مخصوص بدی سکر ترکیلی چوقه قلیاقدن عبارت اولوب بر قسمنک
اوزرینه قرمزنی و دیگر قسمنک اوزرینه ترکی مغرب شاکری صارلدی

فی الاصل بیکچیری طائفه سی قشله نذین و عاوفه خوار بر عسکر ایکن هرور
زمان ایله نظاماتی مختل اوله رق دیگر اوجاقلر خانی کی اصناف ورنجیر
کروهندن عبارت قاش و کرک بیکچیری کرک سائر اوجاقلر عاوفه لری
بزوع ابراد و عمار حکیمه قویله رق اسهام و مقاطعات کی النوب صایبور
اوش ایدو کندن و بواسه بیت المال مسلمینه بیهوده ایراث خسار دینت
اولدیغندن ایمدا لوم اصل دفترلو بیکچیری یاندن یعنی قوتلی نقرانی و قره
قوتلی قبی و قشله ل اختیاری ایله سائر بو مقوله خدمت قلمیده بولنا نلردن
ماعدًا عاوفه خوار اولارک اللرنده کی اسامی کلیا الغسا اولتی خصوصنه
بجاس و کلاسه قرار و بریلرک حضور همایونه عرض اولمش و عسکره
تخصیص اولشان عاوفه لک بویله عمار کی النوب صائلی بحق رفع
اوانه بحق مواددن بولمش ایسده خلی و قتلردن پرو بوفتاقی هرعی الاجرا
اووب دولنک دخی علمی لاحق اولدیغی حالده مسامحه ایتدیکنه مینی
بواسامی الدن الله تداول ایله کلش اولسنه نظر الحاله هذه اراد اولتی
اوزره پاره سبله صائون المش اولنر دوچار خسار اوله جقلردن و بوقدر
خلقت دفعه قطع ارزاقی نزد شاهانه روا کورلدیکندن و بزوجه
بالا اندرون همایونجه ال التندن اوجاقلونک جلب و ناطقنی دخی ملتزم
بولدیغندن بوقرارک اجراضه مساعده بیورلیوب فقط بالطوع والرضا
اسامی کاغدرینی کتوروب ورنلره کرکلردن نصفی و برلک و امتاع و بمرد

ابدنلک

ایدنلرک ایلروده بتون بتون اسامبلری خزینه مانده ایدنلک اوزره اراده سنیه
 صادر اولدی بناء علیه اصحاب اسامی ایدر نده بولان مهورر موجبیه نصفی
 اسملرینه تصحیح واسم وشهرتلی ایدرینه ویریله جک برات عالیشا نلرده
 تصریح اولنقی اوزره اجرای ایجابنه مبادرت اولنمی ضمنده مکرکچی به
 خطابا امر عالی اصدار و فریق کون مدت تعیین ایله بومدت ظرفنده
 اسامبلرینی کنورمینلرک مکرک ایچقه سندن دخی مخروم اوله جملری بیان و اشهار
 یورلدی بونک اوزرینه اصحاب اسامی که اکثری اصناف و خدمتکار کرو هیدر
 الرنده کی مهورر بنی مکرکچیلره کنوروب نصفیت اوزره مکرک تذکره سیله
 تبدیل ایدرک اون کون ظرفنده بوزیک ایچقه قدر خزینه مانده قلندینی
 مکرک طرفندن عرض و انهار اولندی و بالکر صحافلر شیخی امین افندی
 نام شخصک ایکی یک ایچقه قدر وارده قوله اصنافدن نیجه کسنه لک
 بو کایقین علوقه اسامبلری اولوب نصفیتله منلی و بمنون اولدیلر

بوصورنده بیکچیری اوجاقی قانون سیمانی به موافق برحاله کنورلش دیمک
 اوله رق کا کان قولفلر و خدمات ساره لری دخی شمدیلک عهد زنده قالدق
 اوزره یکیدن مرتب اولان عسکر دخی بشمه جه بر اوجاق اعتبار اولنرق
 دولعلیه عسکر بنک بعد ازین سکر اوجاقدن عبارت اولسنه قرار ویرلدی
 و منفراطنک رفته رفته اجرا سنه مباشرت ایدلدی و سکیان اوجاغننده
 علوقه و تعینات چوق اولدیفندن مدت بسیره ظرفنده کئدو اختیار لریله
 یک چوق نفرات یازلدی

و کرک بیکچیریلردن و کرک صنوف ساره دن یک چوق کیمسه ز سکیان یازلغه
 مائل و هوسکار و چوق یکمیوب پافعل خدمت عسکر یه ده بولانلردن
 ماعداسنک الرنده اسامی قالدیه جفی آشکار اولدی ایجاب شرعی و عقلیه سی
 دخی بو ایدی لکن اسامی الم صائمندن کلی تمتعه ما لوف اولان اوجاقی
 اسکیلری بو حاله نظر ناخشنودی ایله باقوب بویله کیدرسه کئدولرنجه
 بات بازارنده دلال هیچ بدوش یا خود زقاق ارلرنده خرده فروش اولفندن
 بشقه صنعت و تجارت قالدیه جفی مطالعه سیله فکر و اندیشه ده قالدیلر
 نه چاره که علمدارک قورقوسندن کسننک بر طرفنده باش قالدیرمه بجالی

اولدیغنه مینی مجرد برر بله کیر اولجده مشاوره ایدرک بانوب یافلغنه ابدیلر

جسیم اوجاقلرک طبل و سلم و نوزغلی اونقله بروجده مشروح سکرنجی اوجاق اولان سکبان جدید اوجاغلندخی بوججهله قدر و اعتباری ترفع اولغنی اوزره قول کئنداسی و زغرچی و صام و نیچی و طورناچی باشی اغار و سائر اوجاقلر اغازی و امور جهاده نافر ایفندی و اون قدر درسام خواجه افندیلر و بعض مشایخ طریقت و بعض جوامع سلاطین و اعظملی افندیلر شعبانک یکریمی بد نیچی کونی باب عا لیده بالا اجتماع مقام و کالت عظمادان اعطا یور بلان توغ و طبل و علملی الای والا الیه اخذ و تکبیر و تهلبل الیه اسکنداره امرار ابتدکارنده سکبان جدید اوجاغلندن دخی الای الیه استقبال اولندهرق سلیمه قشله سنه و زود الیه اوراده منتظر اولان قاضی عبد الرحمن پاشا حضورینه وارلیدی و واعظ افندیلر دعا ایدرک توغ یرفروغ قشله ساحه سنه نصب الیه رسم اوجاقی انمام ایدلیدی لکن سلطان سلیم زماننده نظام جدید عسکری بوسنانچی اوجاغلنه ملحق ایکن سکبانلرک بویله رأسا بر اوجاق اعتبار اولغنی اوجاقلونک کانون حسد و رقابتی برقات دهاعولوندردی

استانبول و اطرافنده اخذ و اعطالیه مشغول اولان اصحاب حرف و صنایع ایچنده نیجه بهادر و توانایکینلر اولوب بونلرک اکثری یکچیری اورطدن لیدن برینه منسوب ایدلرده فن حربیه اشنا اولدقلری جهتهله لدی الاقتضا ایشه پرامیه جقلری امثال سابقه سی دلالتیه ثابت اواریفندن قیما بعد سبز، فروش و جمال و قایغی و سائر حرف و صنایع اصحابی اول امرده سکبان یا خود قالیونچی باز اولوبده صنعت حربی تعلم ابتدکد نصکره استدکاری کچی داد و ستاده مآذون اوللری و یازلیانلرک در سعادتده اخذ و اعطادن و اجرای صنعتدن ممنوعیتلی خصوصنه دخی بو ائشاده قرار و براندی و ایغای مقتضای سی ترسانه سرآمدانندن ایچده مجرد بکه حواله یورلیدی

فقط بوماده طوائف هر قومده مورث انفعال و استانبول ایچنده باعث انواع قیل و قال و بوججهله دخی آتش فته و فساد بدرجه دهامتعد اشتعال اولدی

﴿ ۱۳ ﴾

قیودان دریا دامن پاشا ترسانه ده تلف و صرف درجه سنه وارمش اولان
زواند امیناتی قطع و محدثان اجوراتی رفع و قاطعه اطرافنده کی او طه رده
قالدو بی طائفه سنک علنا اجرا اید کلدگری فسق و قیوری منع ایتمک کی
اصلاحات اجرا سنه همت ایند کدن بشقه ترسانه چاوشلردن بکری بش
بلوکلک قهوه بی اوغلی بروئسز مصطفی که بعض اقران و امثال کی اهل
اسلام و خرمینان سفینه رینه یالطه اصمق تعمیر به نشان اوزوب هر سفرنده
ایکشر پای الهرق هوادن کسب ثروت و یسار و باش چاوشلق و باش اغاقی
راده لری نه اهتلا ایله تحصیل سرمایه اشتهار و طیار پاشا و سائر اومعهوله
وزرا ایله بلاتکلف امیرش و الوقت ایدرک میان کبراد اکتساب نفوذ
و اعتبار ایلش اولدینی حالد قاطعه ده کی قهوه خانه سی برطاقم او باش
واجلاقی ایله مالامال اولدینی جهتله هر کس شرمین احتراز ایلردی
سلخ شیمان قیودان پاشا معتبد بولنان حلدار پاشا سکیانلریه ترسانه دن
قالدیر بلوب قاطعه به کنور یله رک بیکچیری بوقی دیو فریاد ایتمکده
اولدینی حالد قهوه خانه سی او کتده ینافان بیاغبه اعدام اوله رقی
اوج کون جسدی متروک خاک خذلان قانندی

یوماده او چاقلوبه پک زیاده طوقندی لکن حلدارک قورقوسدن کتسه
اغز آچامبوب زور یارک هر بری برکوشده صافلانندی و همان سفان تجار
اوزریمه کی نشانلر کافه قلع وقع ایله عباداللهک اوزرندن بوبله بریبوک
بلیه رفع اولندی

بوندن صکره اعیان و خاندانلرک اکثری عملکنلرینه کیدوب و کلای دولته ایله
دخی سر بسججه اصلاح امور ملکیه و تکثیر جساگر معله و اکیال اسباب
سفریه ایله مشغول اولدیلر

بر طرفدن دخی بروجه آتی انکلیزله عهده صالحه ضمیمه کیرلوجه مخاره
و مکاله ایتمکده ایدیلر چونکه ناپلئون طرفندن خیر و منفعت کلبه جکی تعین
و دولت علیه و از قوتنی بازویه کتور ویده کند و کندوی محافظه و مخاطرات
ملکونه دن تحلیص ایچون خداکارانه چابشوب چاله مقبدن قیوری چاره
اولدینی تبیین ایدوب حلدار پاشانک دخی ذاتا مسلکی بو ایدی

بناه علیه منوال مشروح اوزره اعیان و خاندانلری دردولت جلب و جمع ایله
منجبه براتفاق و یکجهتی حصوله کتورد کد نصکره پیدرینی سکیان جدید